

تحقیقی مجلہ

کھوج

لاہور

چھٹیمای

سلسل شماره نمبر 74

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

شعبہ پنجابی یونیورسٹی اور اینٹل کالج لاہور

مجلہ ”کھوج“

ISSN: 1992-6545

- ایڈیٹر : پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاهد
ڈپٹی ایڈیٹر : ڈاکٹر نوید شہزاد
ادارتی کمیٹی : ڈاکٹر سعید خاور بھٹا، ڈاکٹر ناہید شاہد، ڈاکٹر نبیلہ رحمن،
ڈاکٹر انجم رحمانی، ڈاکٹر یونس احقر (پاکستان)
ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند (بھارت)
مشاورتی کمیٹی : ڈاکٹر سید اختر جعفری، ڈاکٹر عبدالرزاق شاہد، ڈاکٹر ثریا احمد
ڈاکٹر شاہد کاشمیری، عمران خالد (پاکستان)
ڈاکٹر ستیش کمار ورمہ (بھارت)
کمپوزنگ : محمد سدھیر
چھاپہ خانہ : پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور
پتہ : شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور ی اینٹل کالج
علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
ای میل : info.punjabi@pu.edu.pk
فون/فیکس : 042-99210834
شمارے داخل : 300/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

مجلہ چھپما ہی ”کھوج“ وچ چھپن والے مقالے، مقالہ نگاراں دی راء تے مبنی ہوندے نیں۔
ایہنوں ادارہ یا ادارتی کمیٹی دی راء تصور نہ کیتا جائے..... (ایڈیٹر)

چھپما ہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔ او (سی ڈی)
75/1-3 مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق پنجاب دے سکولاں تے کالجاں لئی وی منظور

شدہ اے۔

ISSN: 1992-6545

- Editor : Prof. Dr. Ismat Ullah Zahid
- Deputy Editor : Dr. Naveed Shahzad
- Editorial Board: Dr. Saeed Khawar Bhutta, Dr. Naheed Shahid,
Dr. Nabila Rehman, Dr. Anjum Rehmani,
Dr. Younas Ahqer (Pakistan)
Dr. Karnail Singh Thind (India)
- Advisory Board: Dr. Syed Akhtar Jafri,
Dr. Abdul Razzaq Shahid, Dr. Suryya Ahmad
Dr. Shahid Kashmiri, Imran Khalid (Pakistan)
Dr. Staish Kumar Varma (India)
- Composer : Muhammad Sudheer
- Printing : Punjab University Press, Lahore
- Address : Deptt. of Punjabi Language & Literature,
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)
- E-mail : info.punjabi@pu.edu.pk
- Tel./Fax No. : 042-99210834
- Price : Rs. 300/- (in Pakistan)
: US \$. 10/- (Abroad)

Biannual “Khoj” is approved by HEC & recommended
for educational institutions of the Punjab by Letter No.
S.O(CD)75/1-3 dated 02-01-1980, Govt. of the Punjab.

تحقیق مجلہ
چھپماہی

کھوج

شمارہ نمبر 2

جنوری۔ جون 2015ء

جلد 37

مسلسل شمارہ نمبر 74

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

نائب مدیر
ڈاکٹر نوید شہزاد

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

- 1- تحقیقی مجلہ کھوج وچ اجیہے تحقیقی مقالے چھاپے جانے نہیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات کھوج دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار حضرات جیہڑی لکھت کھوج وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- کھوج وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں دی تحریری رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے کھوج وچ شامل کیٹے جانے نہیں۔
- 5- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 6- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے ڈٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 7- مقالہ مسلسل تحریر کیتا جاوے تے سارے حوالے آخر اُتے دتے جان۔
- 8- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری دا ناں: کتاب دا ناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 9- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیٹی جاوے۔

مدیر:

مجلہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور یونیٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk

Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

جو هر عرض وجود خلاق اصل اصول کمالی
اُمت خیر اُمم دا والی نام محمدؐ عالی
رحمت عالم سایه عالی قامت سایوں خالی
خوشبو عرق بدل سر سایه پاک لعاب زُلالی

(مولوی غلام رسول عالمپوری)

فہرست

7	مدیر	☆ ادارہ
9	ڈاکٹر سعادت علی ثاقب	-1 اولیائے پنجاب تے سماع
23	ڈاکٹر عاصمہ قادری	-2 ”روٹی میری کاٹھ کی“: فوائد الفواد (جلد پہلی)
39	ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد	-3 پنجابی دا پہلا نثری سفرنامہ
55	ڈاکٹر مجاہدہ بٹ	-4 نویں نظم وچ صوفیانہ رنگ
67	ڈاکٹر شاذیہ شعیب	-5 خواجہ غلام فرید تے فطرتی حُسن
77	سید غضنفر حسین بخاری	-6 ہیر احمد گجر وچ مذہبی تلمیحاں
91	ثناء مدر بٹ	-7 نفسیات دے شاعری تے اثرات تے پنجابی نظم
103	ڈاکٹر بتول زہرا	-8 پنجابی لوک ادب میں مہاراجا رنجیت سنگھ کی شخصیت
111	ڈاکٹر شائستہ حمید خان	-9 جدید اُردو شعرا کی پنجابی نظم

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:74, Jan.-June. 2015, pp 07-08

کھوج
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2015ء، مسلسل شمارہ 74

اداریہ

کھوج دے ہتھلے شمارے وچ نوں (9) مقالے شامل نیں۔ ایہ سارے مقالے سرناویاں پکھوں مختلف رنگاں نال سبے گلدستے وانگ نیں۔ ڈاکٹر سعادت علی ثاقب نے اپنے لیکھ ”اولیائے پنجاب تے سماع“ وچ سماع دی اوس روایت نوں سامنے لیان دا آہر کیتا اے جیہڑی پنجاب دے صوفیاں تے ولیاں دے آستانیاں نال جڑی ہوئی اے۔ دو جا مقالہ ”روٹی میری کاٹھ کی: فوائد الفواد (جلد پہلی)“ ڈاکٹر عاصمہ قادری دا کھوج لیکھ اے۔ ایہ اوہناں دے مڈھلے کھوج کھیتز وچوں اے۔ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد دا ”پنجابی دا پہلا سفر نامہ“ تیجا مقالہ اے جس وچ اوہناں بھائی کاہن سنگھ نا بھا دے سفر نامیاں نوں پنجابی نثری سفر نامیاں دا مڈھ مٹھیا اے۔ ڈاکٹر مجاہدہ بٹ دا مقالہ ”نویں نظم وچ صوفیانہ رنگ“ پنجابی دی صوفی شاعری توں لے کے نویں پنجابی نظم تک دی بددی تے ول کھاندی ہوئی صوفیانہ فکر نوں اگھیر دا اے۔ پنجواں لیکھ ”خواجہ غلام فرید تے فطرتی حسن“ (ڈاکٹر شاذیہ شعیب) وچ خواجہ غلام فرید دی فطرت نال وابستگی تے اوس وابستگی دے من کھجیوں بیان نوں سامنے لیاندا اے۔ خاص کر روہی/چولستان دے منظر، جیہڑے پنجاب دے عام منظر توں ڈھیر وکھرے تے پھبویں نیں۔ چھیواں مقالہ ”ہیر احمد گجر وچ مذہبی تلمیحاں“ معروف شاعر احمد گجر دی لکھت ”ہیر“ وچ ورتیاں گئیاں مذہبی تلمیحاں نوں سامنے لے

کے آندا اے، نا صرف مذہبی تلمیحاں سگوں ایہناں دا مکمل سیاق سباق وی مقالہ نگار نے اپنے مقالے دا حصہ بنایا اے جیسں پاروں ہر تلمیح حقیقی مہاند رے نال وکھالا کردی اے۔ ثناء مدثر بٹ نے ”نفسیات دے شاعری اُتے اثرات“ وچ نویں پنجابی نظم دے حوالے نال گل کیتی اے۔ ”پنجابی لوک ادب میں مہاراجہ رنجیت سنگھ کی شخصیت“ ڈاکٹر بتول زہرا دا مقالہ اے جس وچ پنجابی لوک ادب دیاں ونگیاں راہیں مہاراجہ نوں ایہکُن دا جتن کیتا گیا اے۔ ایس شمارے دا آخری مقالہ ”جدید اردو شعراء کی پنجابی نظم“ ڈاکٹر شائستہ حمید خان دا اے۔ ڈاکٹر شائستہ نے اوہناں اردو شاعراں دی لکھی پنجابی نظم نوں مقالے دا سرناواں بنایا اے جیہڑے مڈھلے طور تے اردو لکھاری نیں تے بعدوں اپنی ماں بولی ول پرتے۔

اُمید اے جتھے ایہ سارے مقالے استاداں دی علمی طلب لئی تسکین دا کارن بن گے اوتھے طالب علماں نوں مزید مانک موتی کھوجن لئی پرینا دان کرن گے۔

مدیر.....

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:74, Jan.-June. 2015, pp 9-22

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری۔ جون 2015ء، مسلسل شمارہ 74

اولیائے پنجاب تے سماع

ڈاکٹر سعادت علی ثاقب

اسٹنٹ پروفیسر،

شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

Abstract

Samaa is an Arabic word and its literal meanings are related to "Hear". But in contextual meanings this word elaborates that a gathering in which some people collectively sing a melody. In Arab, the custom of samaa is present from centuries. People had made special arrangements on weddings and other cheerful occasions. After the arrival of Islam, this norm sustained. This norm arrived in Iran and Hindustan from Arab as well. Muslim Sufiyaa sustained that tradition from different aspects; in fact the special arrangements were being made of Samaa on their Urrs and Festivals. In under discussions essay, the writer has argued on the productive and negative aspects of Samaa and also told that samaa is still keep going on although it is also necessary to stay away from its negative effects.

.....

ایس سچائی نال اسیں سارے ای سہمت آں کہ برصغیر پاک و ہند وچ اسلام اولیائے

کرام دیاں کوششاں نال پھیلایا۔ ایس گل نوں منن وچ وی کوئی جھک نہیں ہونی چاہیدی کہ ایہناں پوترتے پاک ہستیاں نے مقامی لوکائی سامنے اپنے سچے تے سچے کردار دا عملی نمونہ پیش کر کے اوہناں نوں اسلام ول پریریا۔ لوکی اوہناں دے اخلاق تے کردار توں متاثر ہو کے ایس دین ول مائل ہوندے گئے۔ بعض لوکاں دے خیال موجب اتھے اسلام اولیاء نے نہیں سگوں علماء نے پھیلایا اے۔ اوہ شاید ایس حقیقت نوں بھل جان دے نیں کہ میراں حسین زنجانی، علی ہجویری، معین الدین چشتی، قطب الدین بختیار کاکی، فرید الدین گنج شکر، بہاؤ الدین زکریا ملتانی تے حضرت نظام الدین اولیاء دین دے وڈے تے جید عالماں وچ شمار ہوندے نیں۔ بہر حال ایس اتھے اولیائے کرام دی سماع نال جوت تے سماع بارے اوہناں دے وچاراں دا مختصر جیہا ویروا پیش کراں گے:

سماع دا لفظ سَمِعَ توں مشتق اے، جیہدا مطلب اے ”اوس نے سنیا“۔⁽¹⁾

سماع دے معنی لغت وچ انج دسے گئے نیں:

السماع: (مص) شہرت۔ گیت۔ ”قالو ذالک سماع اذنی“ لوگوں نے یہ بات

میرے سامنے کہی۔⁽²⁾

اصطلاح وچ سماع دے معنی نیں: کجھ صاحبِ حال لوکاں یاں درویشاں دا اک تھاں اکٹھا ہو کے ترنم نال (سازاں توں بغیر یاں سازاں سنے) کوئی کلام سُننا، خاص طور تے اجیہا کلام جیہدے وچ حق تعالیٰ دی معرفت دا سبق ہووے۔ جیویں ایس اُتے لغت دے ذریعے جانیا اے کہ سماع عربی دا لفظ اے۔ ایسے طرح تاریخی وجوہوں ایس ایہ وی جانے آں کہ سماع عرباں وچ صدیاں توں پرچلت اے۔ عرب خاص طور تے مکہ تے مدینہ اُتے ایہناں مبارک شہراں دے لاگے شاگے دے وسیکاں نوں اللہ تعالیٰ وٹوں ایہ انعام سی کہ ایہ لوک جماندرو شاعر تے جماندرو گائیک ہوندے سن۔ شاعری وچ عربی زبان دی فصاحت و بلاغت ایہناں لوکاں لئی ہور وی آسانیاں پیدا کر دیندی سی۔ ایہ نہ صرف شاعری تے موسیقی وچ کمال رکھ دے سن سگوں ایہناں دی خطابت وچ وی ویہندی ندی وانگوں روانی تے برجستگی ہوندی سی، فیر حافظے ورگی دولت وی ازلوں ایہناں نوں دان ہو چکی سی۔ خورے ایسے لئی اللہ پاک نے قرآن پاک عربی وچ نازل فرمایا تاں جے ایہ لوک اپنی فصاحت، بلاغت تے اعلیٰ زبان دانی دے مقابلے وچ اللہ پاک دے کلام نوں ویکھدے رہن تے حیرانی وچ ڈُبے رہن۔ جتھوں تیک سماع یاں موسیقی دا تعلق اے عرب

و اسی ایس معاملے وچ وی بڑے ماہر فنکار سن۔ اسلام دے آؤن توں پہلاں بھواویں او تھے موسیقی نے علمی حیثیت اختیار نہیں کیتی سی پر اوہ قدرتی طور تے گان و جان وچ کسے وی دوجی قوم نالوں گھٹ نہیں سن۔ عربی لوک گیت ایس دی کھلی ڈلھی مثال نیں۔ ایہ وی پتہ چلدا اے جے عربی شاعر کثرت نال اپنا کلام ترنم دے ذریعے پیش کردے ہوندے سن۔ چنانچہ مشہور مستشرق آر۔ اے نکلسن اپنی کتاب A Litterary History of the Arabs وچ اسلام توں پہلے دے اک مشہور شاعر الاعشى بارے دسدا اے کہ اوہ اک ساز بربط و جا کے اپنا کلام میلیاں مساویاں وچ سناندا ہوندا سی۔⁽³⁾

موسیقی یاں سماع دی ایہ روایت اسلام دے تابندہ دور وچ وی چلدی رہی۔ مسلمان عالماں نے نہ صرف سماع کرن دے سر بندھ کیتے سگوں اوہناں علم موسیقی وچ وی ایسے اُچ پدھر دے کارنامے انجام دتے کہ اج توڑی مشرق و مغرب دے عالم اوس توں ای فیض حاصل کردے نظر بندے نیں۔

جھوں تک علمی سطح اُتے موسیقی دیاں خدمتاں دا سبندھ اے۔ فیثا غورث توں بعد چوتھی صدی ہجری وچ محمد بن احمد الخوارزمی اوہ پہلا عرب مفکر سی جیس نے موسیقی نوں ریاضی دے علم دی اک ٹاہن آکھیا۔ خوارزمی دے بقول:

”اس سے مراد الحان کی ترتیب و ترکیب ہے۔ یہ یونانی زبان کا لفظ ہے اور

نغموں کے مرتب کو موسیقور یا موسیقار کہتے ہیں۔“⁽⁴⁾

ایس طرح موسیقی دے یونانی (یاں ریاضیاتی) نظریے نوں علم الموسیقی دا ناں دتا گیا تے گاؤن و جاؤن لئی جیہڑا فن دی صورت وچ پرچلت ہو یا اوہدا ناں علم الغنا پے گیا۔ علم موسیقی دے ماہراں فیثا غورث والی پرانی سپتک نوں اک نویں پیمانے اُتے بنھن دی کوشش کیتی۔ الفارابی نے چالی سرتیاں والی اک چوتھائی سرتی معلوم کر کے جیہڑی سپتک حاصل کیتی اوہدے نال پیٹھلیاں سرتیاں تے اوہناں دی فریکوئنسی معلوم ہوئی:

بوستان	مطلق	دوم	چہارم	ششم	ہشتم	دہم
یک صد	89	182	281	386	498	دو صد

جیہناں عالماں نے موسیقی دی ترتیب و تہذیب وچ اہم کردار ادا کیتا اوہناں وچ

الفارابی، الکندی، فخرالدین رازی، ابوالفرج اصفہانی، ابن رشد، البیرونی، بوعلی سینا توں دکھ بے شمار سوچھواناں دے ناں شامل نیں۔

علمی سطح اُتے ایہ روایت شاہ ولی اللہ دہلوی (م 1764ء) تے اوہناں دے صاحبزادے شاہ عبدالعزیز محدث دہلوی تک چلدی رہی۔ شاہ عبدالعزیز ہوراں بارے تاریحاں وچ آندا اے کہ دہلی دے گوٹیاں وچ کسے راگ بارے کوئی اختلاف ہو جاندا سی تے اوہ شاہ ہوراں کول آجاندا۔ فیر شاہ ہوراں دے دسے ہوئے اُتے سارے متفق وی ہو جاندا۔

ایہدے نال نال بے شمار گائیک وی نبی محترم ﷺ دی مبارک حیاتی توں لے کے اج تیک سماع پیش کرن وچ اگیرے اگیرے رہے نیں۔ بعض علماء سماع یاں موسیقی نوں یکسر حرام قرار دیندے نیں، جدکہ عالماں دا ای اک وڈا گروہ البس نوں مباح دسدا اے۔ ساڈی جاچے رسول پاک ﷺ دیاں اکثر احادیث ایس گل اُتے پکی دلیل نیں جے کدے کدے کوئی بہتر تے اچھے مضمون والا گیت سنیا جاسکدا اے۔ ایس سلسلے وچ شاہ محمد جعفر پھلواری نے حضرت عائشہ صدیقہؓ دا اک واقعہ بطور مثال پیش کیتا اے، جیہدی تفصیل انج اے:

”کسی انصاری نے حضرت عائشہؓ کے خاندان میں کہیں شادی کی اور عائشہؓ نے اسے اُس کے شوہر کے ساتھ رخصت کر دیا۔ حضور ﷺ نے پوچھا: تم نے دلہن کو رخصت کر دیا؟ عرض کیا جی ہاں۔ فرمایا اس کے ساتھ کوئی گانے والا نہ بھیجا؟ انصار تو گانے کو پسند کرتے ہیں۔ عرض کیا، نہیں۔ پھر حضور ﷺ نے زینب (ایک گانے والی) سے فرمایا۔ جلدی روانہ ہو کر دلہن کے ساتھ مل جا۔“ (5)

بعض روایتاں موجب زینب نے پچھیا، اے اللہ دے رسول ﷺ میں کیہو جیہا گیت گواں تے آقائے نامدا ﷺ نے فرمایا انج دے بول آکھنا:

”تسین ساڈے گھر آئے اسیں تہاڈے ول۔“

تسین ساڈے اُتے سلامتی بھیجو اسیں تہاڈے اُتے..... الخ، (6)

دور حاضر دے مشہور عالم دین حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی اپنی کتاب حجتہ اللہ البالغہ دے باب صفتہ النکاح وچ تحریر فرماندے نیں کہ نکاح تے زنا وچ فرق صرف آواز (گیت) تے دف دا اے۔ آپ نے حضور ﷺ دی اک حدیث پاک وی نقل کیتی اے۔

حضور علیؑ نے ارشاد فرمایا:

”حلال تے حرام وچ فرق ایہو اے جے نکاح وچ آواز تے دف ہوندى

اے۔ نکاح دا اعلان کرو تے نکاح مسجدوں وچ کیتا کرو تے ایس موقعے

تے دف وجایا کرو۔“ (7)

موسیقی تے غنا بارے چند روایات لکھن دا مطلب ایہی سی کہ اسیں ایہ جان لیئے کہ ساڈا دین گانے نوں یکسر حرام قرار نہیں دیندا، سگوں ایہ فضولیات تے فحاشی توں منع کردا اے۔ اتھے ایہ وی دسنا ضروری اے کہ صحابہ کرام، امامین، فقہا تے محدثین وی خوشی دے موقعے تے گیت وغیرہ سُن لیندے سن، ایس سلسلے وچ شاہ محمد جعفر شاہ پھلواری دی کتاب ”اسلام اور موسیقی“ تے امام غزالی دی ”احیاء العلوم“ دا مطالعہ کیتا جاسکدا اے۔

حضرت داتا گنج بخش نے اپنی عظیم کتاب کشف المحجوب وچ سماع بارے باقاعدہ ابواب بندی فرمائی اے۔ بعض لوک ایہناں ابواب دا سرسری مطالعہ کر کے ایہ نتیجہ اخذ کر لیندے نیں کہ سماع تے لُحْن و نغمہ حرام نیں۔ حالانکہ لُحْن تے نغمہ وچ حرمت والی کوئی گل موجود نہیں سوائے کلام دی برائی دے۔ یعنی کلام اگر بُرا اے تے فیر سچ مچ سماع حرام ہو جاندا اے، ورنہ گیت دے سنن دا جواز بے شمار احادیث توں ثابت اے۔ ایس دے باوجود کجھ علماء گیت دی تاں اجازت دیندے نیں پر ساز، تے مزامیر وغیرہ دی حرمت بارے گل کردے نیں۔ جد کہ داتا حضور نے وی اک تھاویں لکھیا اے کہ بعض روایتاں موجب حضرت داؤد دے گلے وچ اللہ کریم نے اجیہے لُحْن رکھ دتے سن کہ جدوں اوہ حمد بیان کردے (یعنی گا کے سناندے) تے انساناں توں دکھ پرندے، درخت تے پہاڑ وی اوہناں نال شامل ہو جاندے۔ اتھے ای شیطاں نے بنسری تے طنبور دی ترکیب کڈھی تاں جے داؤد دے مقابلے وچ لوکائی نوں اپنے دل کھچیا جاوے۔ (8)

ایس سبھ کجھ دے باوجود داتا سرکار لُحْن و نغمہ بارے اوہو رویہ اپناندے نیں جیہڑا کہ دین اسلام دی اصل اے۔ ایس بارے اسیں اگے جا کے گل بات کراں گے۔ اتھے صرف ایہ دسنا چاہندے آں کہ بنسری تے طنبور دو اجیہے ساز نیں جیہناں دی موجودگی دے آثار حضرت داؤد توں پہلے توں ای نظر آؤندے نیں۔ گویا شیطاں نے حضرت داؤد دے زمانے وچ ایہناں دو سازاں تے اپنے شیطانی گیتاں راہیں آپ دے خلاف اک چال چلی سی۔ اوہدے نال نہ تے

ساز دی حرمت دا پہلو نکلا اے نہ ای ایچھے تے صحیح گیت دی مخالفت دا۔ کیوں جے نصر بن حارث وی حضور ﷺ دی تبلیغ دے مقابلے وچ اپنے شیطانی گیت وغیرہ لے کے آندا ہوندا سی۔ جیہد اذکر قرآن پاک وچ انج آیا اے:

ترجمہ: بعض لوک انج دے نیں جیہڑے ”لھوالحدیث“ خرید لیندے نیں تاں جے بغیر کسے جانکاری دے اللہ دے رستے توں ورجن تے رب دیاں نشانیاں دا مذاق اڑاون۔ ایہو ای نیں جیہناں لئی سخت عذاب (تیار) اے۔“ (7:6:31)

استھے بعض مفسراں نے ”لھوالحدیث“ توں مراد گانا و جانا لیا اے۔ دیگر مفسراں تے معتبر لغتاں وچ لھو دے معنی ایہ دسے گئے نیں کہ ہر اوہ کم جیہڑا فضول ہووے تے مسلمان نوں اوہ دے فرائض توں غافل کر دیوے۔ امام راغب الاصفہانی لکھدے نیں:

ترجمہ: جیہڑی شے انسان نوں لاجھ وند گل توں ہٹک دیوے اوہ لہو اے۔“ (9)

حضرت داتا گنج بخش نے سماع بارے گل کردیاں ہونیاں پہلا باب ”سماع لحن و نغمہ“ قائم کیتا اے جیہدے وچ سماع دی تعریف و تفہیم کیتی گئی اے۔ ایہ وی دسیا گیا اے کہ جنتیاں واسطے وی سماع ہووے گا۔ اوہناں لئی کناں نوں بھاون والیاں آوازاں نیں جیہڑیاں اک درخت وچوں آون گئیاں۔ آپ فرماندے نیں کہ اوہناں آوازاں نال طبعیتاں نوں وڈی راحت ملے گی۔ ایس دا سبب ایہ اے کہ:

”روح لطیف ہے اور اس قسم کی آوازوں میں بھی لطافت ہے تو جب روح

اس قسم کی آوازیں سنتی ہے تو جنس جنس کی طرف مائل ہوتی ہے۔“ (10)

استھے ای حضرت نے عرب دے عالماں تے محققاں بارے وی دسیا جیہناں دیاں کوششاں نال علم موسیقی نے ترقی کیتی تے نویں نویں مزامیر (ساز) ہوند وچ آئے۔ آپ نے ایہ وی دسیا کہ انج کل دے لوک ایہناں سازاں توں ناجائز فائدہ اٹھاندے ہوئے ایس حد تک چلے گئے کہ شیطان دے ساتھی بن گئے۔ (11)

جتھوں تیک گیت تے آواز (لحن) دے اثر دا تعلق اے۔ آپ نے دسیا کہ کیویں حدی خوانی دا اثر اونٹھاں اُتے ہو یا تے اوہ بھکھے پیاسے ای دوڑ پئے۔ آپ نے اک حدیث مبارکہ وی درج کیتی جیہدے وچ ایہ دسیا گیا اے کہ اک لونڈی حضور ﷺ دی خدمت وچ گیت

پیش کر رہی سی۔ حضرت عمرؓ دے آن نال اوہ کمرے دل بھج گئی۔ حضورؐ مسکرائے تے عمر نے عرض کیتا حضور نونوں کس چیز نے ہسایا اے۔ سرکارؐ نے فرمایا ساڈے کول اک لونڈی گارہی سی، تیری آواز سنی تے اٹھ کے بھج گئی۔ حضرت عمرؓ نے عرض کیتا حضورؐ میں وی ضرور سناں گا جو میرے آقا سُن رہے سن۔ حضورؐ نے اوس نونوں بلایا تے اوہ فیر گا ون لگ پئی۔⁽¹²⁾

لیکن لُحْن و نغمہ کیوں جے بہت ای نفیس تے پر تاثیر چیز اے لہذا ایس تون احتیاط دا مشورہ ضرور عطا کر دے نیں۔ آپ جی دے خیال وچ مباح کماں وچ پئے رہنا عوام دا کم ہوندا اے۔ رب دے خاص بندے ویلے دی سانجھ کر دے نیں تے اپنے لمحے لمحے دا احساس رکھ دے نیں۔ آپ پہلے پہل چونکہ خود وی سماع کر دے ہوندے سن ایس لئی کسے دے سوال دے جواب وچ فرمایا:

”اس کا حکم چند صورتوں پر ہے ایک حال پر منحصر نہیں۔ اگر دل میں حلال کی تاثیر ہے تو حلال ہے اور اگر حرام کی تاثیر ہو تو حرام ہے۔ اگر مباح کی تاثیر ہو تو مباح ہو اور جس کا ظاہر حکم گناہ ہے اس کے باطنی حال میں کئی وجوہ پر اس کا حکم ہے۔ ایک چیز پر مطلق حکم کرنا محال ہے۔“⁽¹³⁾

غور کیتا جاوے تے جتا کو ایہ علم تے فن نفیس اے آپ نے اونی ای نفاست نال اوس دی تشریح کیتی اے۔ اگلے باب ”احکام سماع“ دا مڈھ وی آپ نے انسانی طبیعت دی نفاست تے کثافت تون بنھیا اے تے طبیعتاں اُتے موسیقی تے گیت دے اثرات دا جائزہ لیا اے۔ اصل وچ آپ دسنا ایہ چاہندے نیں کہ اگر کسے انسان دی فطرت وچ نیکی ہے تے گانا اوہنوں برائی ول لے کے نہیں جاوے گا سگوں اوہدے دل وچ ہور وی زیادہ قوت، محبوب حقیقی دا پیار تے اچھائی ول نون رغبت ہووے گی۔ دوجی صورت وچ دل دنیا ول مائل ہو جاوے گا جیہڑا دین دی تباہی دا کارن بنے گا۔ ایسے باب وچ آپ نے گیت دے حامی تے مخالفین دوواں پاسیاں دے عالماں دے وچاراں نون بیان کیتا اے۔ اتھے آپ نے حضرت ذوالنون مصری دا اک قول وی نقل فرمایا جیہدے وچ ذوالنون کہندے نیں کہ جو کوئی ایہنوں (سماع نون) حق نال سُن دا اے اوہ حق ول نون رستہ پالیندا اے تے جو کوئی نفس نال سُن دا اے مرتد ہو جاندا اے۔ حضرت ایس قول دی تشریح کردیاں خود لکھدے نیں:

”اس سے حضرت ذوالنون کی مراد یہ نہیں کہ سماعِ علتِ وصلِ حق ہے بلکہ اس سے مراد یہ ہے کہ سننے والے کو معنی سننے چاہئیں نہ کہ آواز اور اس کا دل و رُودِ حق کا محل ہو تو جب وہ معنی دل پر پہنچتے ہیں، دل کو ابھارتے ہیں۔“ (14)

اک ہور باب آپ نے ”اختلافِ سماع“ دے ناں توں بنھیا اے۔ ایس مختصر جیے باب وچ آپ نے مبتدی تے محققین بارے بڑے سوہنے تے ڈوہنگے وچار پیش فرمائے نیں۔ کیوں جے اختلافی مسائل اتے ایس توں پچھلے باب وچ تفصیلی طور تے بحث ہو چکی سی۔ ایس لئی ایس اگلے باب بارے گل کتھ کراں گے جیہدا عنوان حضرت نے ”مقاماتِ سماع“ بنھیا اے۔ ایس مضمون دے مڈھ وچ گل کیتی اے کہ کجھ لوک آپ دے ایہناں چوہنہ باباں دا سرسری مطالعہ کرن توں بعد ایہ گل آکھ دیندے نیں جے آپ موسیقی تے نغمے نوں حرام قرار دیندے نیں۔ حالانکہ ایسا نہیں اے۔ ایسی گل ہوندی تے آپ صرف پہلے تن باباں اُتے ای گل مکمل کر دیندے کیوں جے نغمہ، لُحْن تے سماع بارے اپنی بحث ای سمجھدار قاری لئی چوکھی ہے سی۔ ایس دے باوجود آپ نے اک باب ”مقاماتِ سماع“ دا وی قائم کیتا اے۔ ایس باب وچ نہ صرف سماع دے جواز لئی مواد اے سگوں راہِ حق دے طالبان لئی اوہناں دے مقام و مرتبے موجب سماع دے درجے وی متھے گئے نیں۔ آپ لکھدے نیں:

”ان میں سے ہر ایک کا سماع میں ایک رُتبہ ہے۔ اس لئے کہ مشرب اور ذوقِ سماع بمقدار مرتبہ ہوتا ہے۔ جیسے تائب جو کچھ سنتا ہے اس کو مسرت اور ندامت کا تذکار ہوتا ہے اور مشتاق کے لئے شوق اور روست کا سرمایہ ہوتا ہے اور صاحبِ یقین کو یقین کا درجہ ہوتا ہے اور مرید کے لئے بیان کی تحقیق اور محبت کو قطعِ تعلقات کا باعث اور فقیر کے لئے کل سے ناامیدی۔ اور اصل سماع مثلِ آفتاب ہے جو سب چیزوں پر روشن ہوتا ہے۔ لیکن ہر چیز اپنے مرتبہ کے موافق اس سے مزہ پاتی ہے۔ ایک کو روشن کرتا ہے، ایک کو پگھلا دیتا ہے، ایک کو منور کرتا ہے۔ یہ سب گروہ جو ہم نے بیان کئے ہیں تین مرتبہ میں ہیں۔ ایک ان میں سے مبتدی ہے، دوسرا متوسط ہے، تیسرا کامل۔“ (15)

داتا حضور پنجاب دے خطے وچ اک مردِ مومن تے مرشدِ کامل دی حیثیت نال تشریف

لیائے نہیں۔ ایس لئی آپ دیاں تعلیمات نہ صرف عامان لئی نہیں سگوں خاص لوک وی آپ دے فیضان دی ندی توں روح دیاں کھیتیاں نوں سیراب کردے نظر آندے نہیں اور خود آپ اللہ دے فضل نال اتے سرکارِ مدینہ ﷺ دے فیض نال ولایتِ خاصہ دے عرشاں دیاں سیراں کرن والے نہیں۔ ایس لئی آپ دیاں تعلیمات جیہڑیاں فیضِ عام تے جیوندی جاگدی کرامت ”کشف المحجوب“ دی صورت وچ ساڈے کول موجوداے۔ اوہناں توں اک موہڈی مسلمان وی لاجھ چک سکدا اے تے سیر و سلوک دے مقامات عجیبہ دے جانو عارفانِ حق لئی وی ایہو کتاب رہنمائیِ دائم دیندی اے۔ اُپر والی مثال توں ایہ گل چنگی طرح نتر کے سامنے آ جاندی اے تے سماع دیاں تے معتبر صورتاں دی نشاندھی وی ہو جاندی اے۔ داتا گنج بخش جے اک پاسے مبتدی تے نویں مسلماناں نوں سماع توں بچن دا درس دیندے نہیں تے او تھے ای سماع دے اثر پٹھاں کنے ای بندگانِ خدا دی سچے سائیں نال سچی پریت بارے وی دس پاندے نہیں۔ جیہناں کسے اک شعر نوں کسے کولوں گاندیاں یا گنگناندیاں سنیا تے او سے ویلے اوہناں دی موت واقع ہوگئی۔ ایسے لئی امام غزالی لکھدے نہیں:

”ترجمہ: جسے سماع حرکت میں نہ لائے وہ ناقص ہے۔ راہِ اعتدال سے ہٹا ہوا ہے، روحانیت سے دور ہے، طبیعت کی سختی اور کثافت میں اونٹوں اور پرندوں بلکہ سارے بہائم سے بڑھ کر ہے۔ اس لئے کہ موزوں ترجمے سے سب ہی متاثر ہوتے ہیں۔ یہی وجہ ہے کہ پرندے بھی حضرت داؤد کا نغمہ سننے کے لئے اُن کے سر پر آ کر بیٹھ جاتے۔“ (16)

پر حضرت داتا غریب نواز اپنی کتاب کشف المحجوب وچ جتھے حقائق نوں سچائی دی اکھ نال ویکھدے نہیں او تھے آپ دا لہجہ وی انتہائی شائستہ تے محبت بھریا اے تے آپ کسے جگہ وی اُپر والی زبان ورتوں وچ نہیں لیاندے۔ جے کدھرے لُحْن دے خلاف گل کرنی وی ہوندی اے (کیوں جے آخری عمرے آپ نے سماع کرنا چھڈ دتا سی) تے صرف کسے حکایت یاں معتبر حدیث نوں حوالے وجھوں پیش کردے نہیں۔ اخیر تے اسیں داتا سرکار ہوراں دی لکھت وچوں اک ایسی حکایت پیش کراں گے جیہدے راہیں نہ صرف سماع دی طاقت تے تاثیر بارے مکمل پتہ لگ جائے گا سگوں سماع بارے حریص تے فاسق و فاجر لوکاں دا رویہ وی سامنے آ جاوے گا۔

آپ حضرت جنید بارے لکھدے نیں کہ اوہناں اک درویش نوں ویکھیا کہ اوس نے سماع دے دوران ای جان دے دتی۔ ایس حکایت نوں بیان کرن توں بعد آپ لکھدے نیں:

”اس حکایت سے یہ بتانا مقصود ہے کہ مرید کو غلبہ سماع میں ایسا حال چاہیے کہ اس کے سماع سے گناہگار گناہوں سے نجات پائیں اور موجودہ زمانہ میں مجالس سماع یہ ہیں کہ گمراہوں کا گروہ، فاسقوں کا مجمع اس میں شریک ہوتا ہے اور کہتا ہے کہ حق طریق سے سماع کرتے ہیں۔ فاسق لوگ ان پیروں کو اپنے موافق پا کر گناہوں پر زیادہ حریص ہو جاتے ہیں اور آخر دونوں ہلاک ہو جاتے ہیں۔“ (17)

حضرت علی ہجویری توں بعد سلسلہ چشتیہ دے بانی حضرت معین الدین چشتی اجمیری سماع فرماندے سن۔ آپ دے خلیفہ حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی وی سماع نال شغف رکھدے سن۔ پنجاب دے دو بے وڈے صوفی بزرگ حضرت بابا فرید الدین گنج شکر نیں جیہڑے اک پاسے پنجابی زبان دے پہلے شاعر نیں تے دو بے پاسے خواجہ قطب الدین بختیار کاکی دے خلیفہ وی نیں۔ سماع دا ذوق تے آپ نوں اپنے دادا مرشد حضرت معین الدین چشتی تے اپنے مرشد خواجہ بختیار کاکی توں ملیا سی۔ آپ جدوں اجدوہن (پاکپتن) تشریف لیائے تے کدی کدی اپنے آستانے تے قوال بلا کے سماع دی محفل منعقد کردے ہوندے سن۔ بے کتے آپ دی طبیعت سماع ول مائل ہو جاندی پر قوال نہ ملداتے آپ عوارف المعارف دیاں کجھ سٹراں پڑھ کے سُن دے، انج آپ اُتے وجد طاری ہو جاندا۔ اک واری ایویں ای کوئی قوال نہ ملیا تے آپ نے اپنے خلیفہ بدرالدین اسحاق نوں فرمایا کہ اوہ حمید الدین ناگوری دا خط پڑھ کے سنان۔ اہجے اوہناں اینا ای پڑھیا سی ”فقیر حقیر، ضعیف نحیف، محمد عطا کہ بندہ درویشان ست و از سرودیدہ خاک قدم ایشان“۔ تے بابا جی اُتے خاص کیفیت طاری ہو گئی۔ (18) سماع نال بابا جی دی رغبت بارے مولوی نور احمد چشتی لکھدے نیں:

”چشتی لوگ سماع کرتے ہیں اور اس میں ان کو حالت اور وجد ہوتا ہے۔ شریعت میں ظاہراً سماع ممنوع ہے۔ کسی آپ (بابا فرید) کی خدمت میں آ کر سوال کیا کہ سماع کی حرمت اور اباحت میں آپ کیا فرماتے ہیں۔ تو

آپ نے فرمایا کہ ہائے افسوس ایک تو آتش عشق میں جل کر خاکستر ہو گئے اور دوسرے اخلافِ اباحت و حرمت میں پڑے ہوئے ہیں۔“ (19)

بابا فرید ہوراں دے دربار اُتے اوہناں دی وفات توں بعد سماع دا سلسلہ جاری رہیا۔ ایہ سلسلہ اج تیک قائم اے۔ پہلے پہل پیر بخش خاں قوال آپ دے درباری قوال اکھوائے۔ اوس توں بعد ہن تک پاکستان تے ملکوں باہر دے تقریباً ہر قوال نے اوہناں دے عرس اُتے اپنے فن دا مظاہرہ کیتا اے۔ عرس توں علاوہ جمعرات تے دو بے اہم تہواراں اُتے وی دربار سماع دیاں محفلاں نال سج جاندا اے جتھے قوال حضرات عشق و معرفت دیاں رمزیاں نال بھر پور کلام پیش کر کے لوکاں دے دل موم کرن ول لگے رہندے نیں۔

بابا فرید جی توں کچھ پنجاب وچ اک ہور وڈا ناؤں بابا گورونانک دیو دا آؤندا اے۔ جیہڑے موضع تلونڈی رائے بھوئے (موجودہ نکانہ صاحب) وچ پیدا ہوئے۔ آپ سکھ مذہب دے بانی نیں۔ آپ نے اپنی بانی (گرنٹھ صاحب) وچ لوکاں نوں توحید تے بھلیائی دا درس دتا اے، ویر، کرودھ، اونچ نیچ، چھوت چھات وغیرہ توں سختی نال منع کیتا۔ (20)

گورونانک ہوراں جدوں درویشی چولا پایا تے دو مسلمان سنگتیاں یعنی بھائی بالا تے بھائی مردانہ نوں مستقل طور تے اپنے نال رکھ لیا۔ یاد رہوے کہ بھائی مردانہ اعلیٰ درجے دا رباب (اک ساز) وچاندے سن جد کہ بھائی بالا طبلے اُتے سنگت کردے۔ جدوں کہ گورونانک دیو جی دا دل سماع کرن نوں چاہندا۔ آپ بھائی مردانہ ربابی نوں بلا کے آکھدے، بھائی مردانہ چل سورٹھ گائیے۔ مردانہ سورٹھ راگ چھیڑ لیندا تے آپ بانی گا کے سنان لگ پیندے۔ (21)

صوفیائے کرام دی آمد نال پنجاب وچ جیہڑے وڈے چار سلسلے پنجاب دھرتی اُتے پھیلے اوہناں وچ قادری، چشتی، سہروردی تے نقشبندی شامل ہیں۔ ایہناں وچوں صرف نقشبندی سلسلہ سماع دے حق وچ نظر نہیں آؤندا لیکن ایہدے بزرگ سازاں توں بغیر سماع کردے آرہے نیں جد کہ باقی سلاسل باقاعدہ آہنگ تے طبل و سرود نال سماع کردے نظر آؤندے نیں۔

بابا فرید گنج شکر دے روحانی فیض پاروں چشتیہ سلسلے دا پورے پنجاب وچ اک باغ جیہا کھڑ گیا۔ آپ دے سلسلے وچ اک مشہور بزرگ حضرت خواجہ نور محمد پنڈ مہار ضلع بہاولنگر وچ ہوئے نیں۔ ایہناں دے فیوض تے برکات دا سلسلہ ایہنا کھنڈیا جے لوکاں ایہناں نوں قبلہ عالم دے

لقب نال یاد کرنا شروع کر دتا۔ آپ دے دربار تے سماع دا سلسلہ جاری اے۔ ایہ لوک بیٹھ کے تے پُرسکون انداز وچ سماع کر دے نیں۔ کدے کدھار کسے سماع اُتے وجد دی کیفیت وی طاری ہو جاندی اے۔

پنجاب دے دو بے مشہور صوفیاں وچ حضرت خواجہ غلام فرید داناں آندا اے۔ آپ خود وی سماع دے وڈے چاہی وان سن تے آپ دی وفات توں بعد سماع دا ایہ سلسلہ جاری اے۔ اپنی حیاتی وچ آپ نے کوٹ مٹھن دے مشہور قوال میاں برکت علی خاں نوں ہمیشہ اپنے نال رکھیا۔ میاں برکت علی انتہائی نیک سیرت تے اُپے اخلاق والے بندے سن۔ خواجہ غلام فرید دا آخری ویلا سی، برکت علی اوہناں ول ویکھ کے ڈاڈھے غمگین ہوئے تے اکھیاں چوں ہنجو کرن لگ پئے۔ خواجہ صاحب نے فرمایا برکت علی رونہ، اپنی ستار نال ای لے آویں اسیں او تھے جا کے سماع کرنا ایں۔ او ہو گل ہوئی برکت علی خواجہ صاحب دی وفات توں چند دن بعد ای ایس دنیا توں پردہ کر گئے۔

پنجاب دیاں دو جیاں مشہور گدیاں وچ کلیام شریف، گولڑہ شریف، سیال شریف، تونہ شریف تے چورہ شریف دے ناں آندے نیں۔ ایہ بزرگ زیادہ تر چشتی یاں قادری نیں۔ ملتان وچ البتہ حضرت بہاء الدین زکریا سہروردی سلسلے نال تعلق رکھدے نیں۔ آپ دے مزار اُتے وی سماع دیاں محفلاں باقاعدگی نال جاری رہندیاں نیں۔ جد کہ سالانہ میلے اُتے وی سماع کیتا جاندا اے۔ سیال شریف دے حضرت خواجہ قمر الدین سیالوی اپنی حیاتی وچ سماع کر دے سن۔ ایہ سلسلہ اوہناں دی وفات توں بعد اوہناں دے دربار اُتے اج وی جاری اے۔ راولپنڈی دے اک گراں کلیام وچ حضرت خواجہ فضل الدین دا مزار اے۔ آپ چشتی فریدی سلسلے دے بزرگ سن۔ زیادہ تر مجذوبی حالت وچ رہندے تے ہر سال خود سماع دی محفل منعقد کر دے سن۔ ایہ سلسلہ ہن وی جاری اے۔ او تھے دے درباری قوال حافظ عطاء محمد ہوری سن۔ علی ہجویری، بابا فرید جی دے درباراں توں بعد سبھ توں زیادہ قوال حضرات ایسے ای دربار تے جاندے نیں۔ پنجاب وچ اک ہور ناں پیر مہر علی شاہ دا آندا اے جیہناں دا آستانہ گولڑہ شریف اے۔ آپ وڈے عالم فاضل بزرگ سن۔ ہر سال سماع وی کر دے۔ حاجی محبوب احمد صاحب اوہناں دے درباری قوال سن۔ جیہڑے خود وی بے حد نیک، پرہیزگار تے علم و فضل والے انسان سن۔ آپ دی وفات توں بعد

سماع دا سلسلہ اُنجے ای جاری و ساری اے۔ ایہناں اولیاء توں وکھ خواجہ محمد یار فریدی گڑھی حبیب اللہ (ضلع رحیم یار خاں)، امام بری (اسلام آباد) وغیرہ مزارات سماع واسطے شہرت رکھدے نیں۔ گل نامکمل رہوے گی جے اسیں اتھے نوشاہی سلسلے دا ذکر نہ کریئے۔ ایس سلسلے دے بانی حضرت نوشہ گنج بخش نیں۔ آپ دا آستانہ نمل، ضلع گجرات وچ اے۔ آپ نے وی سماع نوں پسند فرمایا۔ آپ دی حیاتی وچ آستانے اُتے سماع دیاں باقاعدہ محفلاں سجدیاں سن جد کہ آپ دی وفات توں بعد ایہ سلسلہ نوشاہیاں وچ آج وی جاری و ساری اے۔

ایس مختصر جیہی بحث توں ایہ سنا نکلا اے کہ علی ہجویری المعروف داتا گنج بخش سماع یاں نغمہ دے اگر پوری طرح حق وچ نہیں تاں آپ ایس دے خلاف وی نہیں۔ لیکن آپ دیاں تعلیمات توں ایہ ضرور ثابت ہوندا اے کہ آپ سماع نوں صرف صاحبِ حال تے صاحبِ مقام لوکاں لئی جائز سمجھدے نیں پر دنیا دار لوکاں لئی سماع نوں زہرِ قاتل تصور کردے نیں۔ اُنج آپ دے فرماناں توں ایہ نتیجہ وی نکلا اے جے سماع بھاویں مباح وی ہووے پر ہر ویلے دے سماع توں بچنا چاہیدا اے۔ کدے کدے عام آدمی وی گیت یاں نغمہ سن لوے تاں حرج نہیں، اُنج ای صاحبِ حال نوں وی انتہائی ضرورت ویلے سماع کرنا چاہیدا اے۔ ایہو ای اسلام دی اصل اے تے ایہدے وچ ای اعتدال دا پہلو اے۔

حوالے:

- 1- مولانا عبدالحفیظ: مصباح اللغات؛ ایجوکیشن پریس کراچی، جولائی 1974ء ص 396
- 2- المنجد: (عربی اردو لغت) دارالاشاعت کراچی، 1994ء ص 492
- 3- Nicholson, R.A: A Litterary History of Arabs; chambirge, 1962, P-37
- 4- اردو دائرہ معارف اسلامیہ، ج 15، ص 236
- 5- شاہ محمد جعفر پھلواری، مولانا: اسلام اور موسیقی؛ ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور، جون 1997ء ص 150
- 6- ایضاً ص 41
- 7- ولی اللہ دہلوی، شاہ، محدث: حجۃ اللہ البالغہ؛ اسلامی اکیڈمی لاہور، دسمبر 1977ء، ج 2، ص 304
- 8- علی بن عثمان ہجویری: کشف المحجوب؛ ترجمہ سید محمد احمد قادری، ضیاء القرآن پبلی کیشنز لاہور، جنوری 2006ء ص 693
- 9- ایضاً
- 10- کشف المحجوب؛ ص 688
- 11- ایضاً
- 12- ایضاً ص 692
- 13- ایضاً
- 14- ایضاً ص 695
- 15- ایضاً ص 699
- 16- ابو حامد احمد غزالی: احیاء علوم الدین؛ ترجمہ مولانا محمد فیض احمد اویسی، شبیر برادرز لاہور، اکتوبر 1997ء، ج 2، ص 481
- 17- ایضاً ص 701
- 18- عبدالحق محدث دہلوی، مولانا: اخبار الاخیار؛ دارالاشاعت کراچی، جون 1963ء ص 37
- 19- نور احمد چشتی، مولوی: تحقیقات چشتی؛ پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور۔ 1964ء ص 221
- 20- مولانا بخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ عزیز بک ڈپولاہور 1988ء ص 39
- 21- انڈیادی معروف سکالرتے ماہر موسیقی محترمہ ڈاکٹر جسیر کورنال انٹرویو

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:74, Jan.-June. 2015, pp 23-38

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری۔ جون 2015ء، مسلسل شماره 74

”روٹی میری کاٹھ کی“

فوائد الفواد (جلد پہلی)

.....

ڈاکٹر عاصمہ قادری

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

Abstract

Farid Ud Din Masoud is one of the most prominent figures in the history of Sufism in South Asia. He is the first known Punjabi poet. The article is based on the book written by Ameer Hassan Sijzi. from January 1308 to September 1322. These conversations of Nizam Ud Din tells us about Farid's way of living and his views on various aspects of life. Through this essay we will try to relate Farid's poetry with his practical life. In the process we come to know that it's not poetry of imagination only; it's a practice of working class with whom Farid spent his whole life

.....

امیر حسن سجزی (1254-1337) دی لکھی کتاب ”فوائد الفواد“ دی پہلی جلد وچوں شیخ

فرید الدین مسعود بارے جو جانکاری ملدی اے اوس دی پڑچول دا جتن کیتا اے۔ امیر حسن سجزی

شیخ نظام الدین اولیاء (1238-1325) دے مرید سن۔ امیر حسن سجزی جدوی اپنے مرشد نون ملے جو سنیا اوس نون لکھ سانبھیا۔ فوائد الفواد 1308ء تون 1322ء دے وچکار لکھی گئی۔ جیہناں مجلساں اندر شیخ فرید بارے کوئی گل یاں سمیتز موجوداے اوہناں مجلساں دا ویروا کیتا گیا ہے ایس مضمون وچ۔ ”کتھ“ وچ فرید بارے ہوئی اچھی گل لکھی گئی اے تے ”وچار“ وچ پوری مجلس وچ ہوئیاں کجھ گلاں دی پڑچول اے تاں جو فرید بارے ہوئی گل دا نتارا ہوئے۔ فوائد الفواد دے پنج باباں وچوں پہلے باب دا ویروا پیش ہے۔

کتھ:

فرید الدین دی مجلس اندر ہر جی نون آون دی گھل آہی۔⁽¹⁾

وچار:

خواجہ نظام الدین ہوراں کول اک ملنگ آیا کجھ چر بیٹھتے ٹر گیا اوہدے جاون چچھوں اوہناں ایہہ گل آکھی جو فرید دی مجلس اندر سبھ آؤندے سن خاص عام دی کوئی ونڈ نہیں سی پر بہاؤ الدین زکریا کول انج دے لوک گھٹ ای جاسکدے سن۔ اکواری جد بھورے پوشاں کولوں اوہ لنگھے تاں اک جی وچوں چانن کھنڈ دا ویکھ اوہدے کول گئے تے پچھیا توں اتھے کیہ پیا کرینائیں۔ اوہ آکھن لگا میں تاں اتھے ہاں جو تینوں دساں کہ ہر عام ای خاص ہوندا اے۔ خواجہ نظام الدین فرید دی وڈیائی نہیں کیتی نہ بہاء الدین دی ننڈیا، سگوں بڑے سچ نال ٹاکرا کر کے گل نتار دتی اے، جو فرید دی مجلس سبھ لئی سی اتھے خاص عام دی ونڈ نہ آہی۔ کیوں جو فرید دے نیڑے ہر عام ای خاص سی، عام ہونا ای خاص ہون ہے۔ عام خاص دی ونڈ میل بندی نے اُساری اے۔ قدرت دی بنائی دھرتی، وا، پانی، چانن، سبھ ہر جی لئی سانجھا اے۔ اُچ جھک دی ونڈ مڈھلا پواڑا اے انسانی جیون دا۔ انساناں نون قدرت جیون وچوں کڈھ کے ویہاری جیون جالن تے مجبور کردی اے میل بندی۔ رزق ونڈ تے اُسرے ایس ویہار نون تھمی کھلوتی اے ایہہ عام خاص دی ونڈ۔ سارا کمی میل جو اُچ دا سر بندھ کریندا اے، سیوا کریندا اے، نگ کجدا اے، ڈھڈ بھردا اے، گند سانجھدا اے اوہ عام اے تے دو جیاں دی کیتی سانجھن والا، گند پاون والا، بھکھ، نگ ونڈن والا، دھروہ کرن والا میل خاص اے۔ فرید ایس میل بندی دا توڑ کیتا اے اپنے ورتارے نال۔ اوس ہر جی نال پیار کیتا تے پیار ونڈیا۔ فرید دا دان اے ایہہ سانجھا جیون جو میل

بندی تروڑ کے بنیا اے۔

کتھ:

خواجہ نظام الدین ہوراں دسیا گجھ وردنیں جو میں آپ کرنا تے گجھ وردنیں جو فریدتوں لیجھے
نیں پرایہناں دوہاں نوں پڑھن ویلے جو سٹکھ ملدا اے اوس وچ زمین آسمان دی وٹھ اے۔⁽²⁾

وچار:

خواجہ نظام الدین ہوراں اپنے اختیار نوں چھڈن بارے گل کردیاں فرید دی ایس گل دا
حوالہ دتا کہ جو کم اسیں دو جے دے حکم نال کرنے آں جدا اسیں دو جے نوں اپنا حاکم من لینے آں
تاں جیون رنگ بدل جاندا اے۔ دو جے نال محبت دا رشتہ کیویں بنانا اے ایہہ صاحبِ نفس نے
دسیا اے اوس وچ جو سٹکھ اے جو خوشی اے اوس نوں مینیا نہیں جاسکدا۔ ”ادا“ کرن دا مطلب نرا
دوہراون نہیں اے سگول کر کے دکھاون اے۔ صاحبِ نعمت اوہ ہے جس کول دین لئی بہت گجھ
ہووے، اطاعت ہے جھکن، کسے دی سرپرستی وچ ہوون تے ورد ہے دُہراون پکاون دھیان لاون
سو جو ایہہ کم کردا ہے اوہ اپنے آپ توں باہر آوندا ہے۔ دو جے دی اپنے اندر حاضری دا ناں
اطاعت تے ورد ہے۔ ایہہ میں توں باہر آون دا راہ ہے، دو جے نوں اپنا حاکم بنا لینا۔ جد دو جی
رلے تاں سانجھ دا سنگ بنیا، سانجھ سنگ دی سُر ت ای اصل سمجھ اے، ایہو عاجزی اے۔ اپنے
آپ دا مطلب وکھرپ اے تے اکلے سمجھ، ایہہ سمجھ نہیں دھونس اے۔ دو جے دی گل منن اپنی میں
نوں چھڈن تے دو جے نوں وڈیاون وی ہے۔ پرایہہ اطاعت اپنی رضا نال اے سو ایہہ وکھری
اے اوس توں جو رعایا دی بادشاہ اگے ہے جو اک ماڑے دی تگڑے اگے ہے۔ ایس حوالے نال
ای ابو سعید ابوالخیر دی گل سُنائی جو فارسی شاعر سن درویش سن تے سرکار دربار نال کوئی لاگ نہیں
سی۔ اک دیہاڑے جمعہ دی نماز لئی گھروں نکلے تاں مریداں نوں مسیت دا راہ پچھن لگے، کسے
آکھیا تسیں کئی وار نماز لئی گئے اوکیہ تہانوں نہیں پتہ؟ آکھن لگے جاننا ہاں پرایس لئی پچھیا اے جو
اک گھڑی لئی کسے ہور دا محکوم ہو جاواں۔ ایس گل دے نال ای خواجہ نظام الدین ہوراں فرید نوں
چتاریا اے جو اوہناں دے دسے ورد پڑھن دا سواد دکھ اے۔

کتھ:

نجیب الدین متوکل مدرسے گئے تاں اُستاد نے پچھیا کہ نجیب الدین متوکل تسیں ہو؟

اوہناں ولدِ اِتا میں تاں نجیب الدین متاکل (خراب و خستہ، ٹھا ہویا) ہاں متوکل (بھروسہ کرن والا، صبر کرن والا) ہوونا کس دے وس دی گل اے۔ پھیر اُستاد نے چکھیا فرید الدین دے بھرا تئیں ہو؟ اوہناں ولدِ اِتا میں تاں ظاہری بھرا ہاں معنوی کون اے کس نوں پتہ اے۔⁽³⁾

وچار:

نجیب الدین متوکل بھرا سن فرید الدین دے۔ علم حاصل کرن دا چاء لے کے اُستاد کول گئے اُستاد نے پچھان لئی ناں چکھیا تاں آپ نے ناں دسیا وی تے اوس دی نفی وی کیتی۔ مُردُوجی پچھان رشتہ ہے، اوہناں اوس دا دسیا وی تے انکار وی کیتا۔ علم آپ پچھان دے پندھ پاؤندا ہے رشتیاں تے ناواں دیاں پچھاناں وچوں کڈھ کے۔ اصل معاملہ جی دا جی نوں ملن ہے ناواں رشتیاں دی باندھ وچوں نکل کے، سو نجیب الدین متوکل اپنے ظاہری رشتے تے ناں دی نفی کر کے ایہہ گل سچے ای دس دتی جو بندے دی پچھان اوہدی کرنی ہے ہو رگھ نہیں۔

کتھ:

خواجہ نظام الدین کول اک بی بی بیعت لئی آئی تے آپ نے بیبیاں بارے ویروے نال گل کیتی تے نال ای دسیا جو اندر پت وچ اک بی بی رہندی سی، جس دا ناں فاطمہ سی اوہ بہت گنی سی تے حیا والی۔ فرید الدین ہو راں کہیں وار اوس دے بارے آکھیا جو ایہہ بی بی مردھے تے ایس نوں بیبیاں دے روپ وچ گھلیا گیا ہے۔⁽⁴⁾

وچار:

بارھویں صدی اپنے اخیر تے ہے۔ اوس ویلے وچ زانی دا ویہار وچ درجہ تے حالت کیہ ہے؟ ایہہ مُڈھلی چکھ ہے۔ زروہار وچ زانی داکم کیہ ہے تے زرار داسبندھ کیہ ہے۔ اوس وارے جد زانی دی ہستی دا ہوون مننا ای اوکھا اے فرید دا بی بی فاطمہ دی وڈیائی کرنا عام جیہی گل تاں ہے نہیں، تے زری وڈیائی نہیں سگوں اوس نوں مردساواں کیتا ہے، اوس دی ہستی نوں آپ وی منیا ہے تے سنگت بیٹھے سنگیاں نوں وی ایس دا چیتا کروایا ہے۔ زراکھی وچ جگاں توں زانی محکوم ہے تے ایہہ دو جے درجے دی ہستی ہے۔ اوس نوں ماتحت رکھن لئی جو گن زروہار دیندا ہے اوہ جھوٹھ، مکر، فریب، نیں۔ ایہہ کمزور تے ماڑا جی بس گھر دے کم کرے۔ جیون وچ ہو راں ایس دا کوئی سیر نہیں۔ ویہار کول اوس دا گن ویکھن والی اکھ ہے ای نہیں۔ فرید اوس گن نوں ویکھیا وی

تے سلاہیا وی۔ بی بی فاطمہ کم کار کردی ہونی اے گھروں باہر مرداں وانگ، اوہ اک آزاد جی اے جو اپنے گناں دی تے زویہار دتی باندھ دی جانو اے، جو کسے دے ماتحت نہیں کیوں جو اوس دے خاندان، پیو، بھرایاں خاوند دی دس نہیں پائی گئی۔ اوس دا اپنا آپ اوس دی پچھان اے۔ اوس دا اپنی کرنی تے اپنا آپ مناوون عام جیہی گل نہیں سو فرید اوس دی صفت کیتی آکھیا کہ ایہہ زنانی اصلوں مرد ہے، مرد ہون کوئی وڈیائی نہیں پر اوس وارے مرد حاکم ہے تے وڈیائی دانشان ہے سو فرید سمجھاوون کارن کسوٹی اوہ ای ورتی جو مرداں نوں وارے آوے۔ ایسے گل دے حوالے نال خواجہ نظام الدین شیر دی مثال دتی جو سامنے آجاوے تاں کوئی ایہہ نہیں چکھدا ایہہ نہر ہے یا مادہ اوس دا شیر ہونا ای کافی اے۔ اصل معاملہ کرنی دا ہے اوہ نہرے یا نار ایہہ ونڈ بے کار اے۔

کتھ:

پیر دی آکھی نوں سمجھن بارے گل کردیاں خواجہ نظام الدین ہوراں آکھیا کہ اکواری فرید الدین ہوراں دے ہتھ وچ لکھی دُعا سی تے آپ آکھدے سن پیکوئی ہے جو ایس دُعا نوں یاد کر لوے؟ جاپیا جو فرید چاہوندے نیں میں ایس دُعا نوں یاد کراں، ادب نال چکھیا جے حکم ہووے تاں نظام الدین ایس دُعا نوں یاد کر لوے، فرید اوہ دُعا مینوں دے دتی۔ میں عرض کیتی کہ اک واری آپ دے سامنے دُعا نوں پڑھنا چاہوناں مُر یاد کر لیاں۔ جد میں ایہہ دُعا پڑھی تاں آپ نے اک اعراب دی اصلاح کیتی تے آکھیا اُنچ پڑھو۔ میں اُنچ ای پڑھیا جیویں فرید دسیا۔ جو میں پڑھیا پہلوں اوہ وی بامعنی سی خیر دُعا یاد ہوگئی۔ مُر میں آکھیا کہ دُعا یاد کر لئی اے جے اجازت ہووے تاں پڑھاں۔ آکھیا پڑھو۔ میں اوہ دُعا پڑھی تے اوس اعراب نوں اُنچ ای پڑھیا جیویں آپ نے دسیا سی۔ جد میں باہر آیا تاں مولانا بدر الدین اسحاق نے آکھیا تَساں چنگا کیتا جو اعراب نوں اُنچ ای پڑھیا جیویں شیخ فرید دسیا۔ میں آکھیا جو اعراب دا علم بناوون والا وی آوے تے ایس علم دے ہور وڈے سیانے وی آکے آکھن جو اعراب اوہ ٹھیک اے جو تَساں پڑھیا پھیر وی میں اُنچ ای پڑھساں جیویں فرید دسیا۔ بدر الدین ہوراں آکھیا ایہہ ادب جو تَساں کردے او اساڈے وچوں کسے دے وس نہیں۔

پیر دی خدمت تے ادب دی گل تری تاں خواجہ نظام الدین آکھن لگے فرید آکھدے سن جو میں اپنی پوری حیاتی وچ اپنے پیر شیخ قطب الدین دی جناب وچ اکواری اجیہی گل کیتی جس

داہر کھ نہیں جاندا۔ چلہ کٹن تے کلیاں رہن دی اجازت منگی۔ شیخ قطب الدین فرمایا ایس دی لوڑ نہیں، ایس عمل نال شہرت ملدی اے تے شہرت اساڈے وڈکیاں دی ریت نہیں۔ میں آکھیا شیخ جانو میں میری نیت شہرت دی نہیں تے نہ ای میں ایہہ عمل اپنی وڈیائی لئی کرنا چاہونوں۔ شیخ نے مُر کوئی گل نہ کیتی تے میں ساری حیاتی پچھتاؤندا تے توبہ کردا رہیا کہ میں اوہ گل کیوں کیتی جو مُر شد دے حکم موجب نہیں سی۔

ایہہ گل سنا کے خواجہ نظام الدین آکھن لگے اپنے مُر شد اگے میرے توں دی اکواری غلطی ہوگئی اچھتیں۔ ہو یا ایہہ جو عوارف دا اک نُسخہ فرید دے کول سی تے آپ پڑھ کے دیرواپے کردے سن۔ اوہ نُسخہ پُرانا سی یاں بریک لکھت پاروں پڑھن وچ روانی ناہی۔ مینوں شیخ نجیب الدین متوکل کول ویکھیا عوارف دا اک ہور نُسخہ چیتے آ گیا۔ میں عرض کیتا کہ شیخ نجیب الدین کول اک چنگا نُسخہ سی۔ ایہہ گل فرید نوں چنگی نہ لگی۔ کُجھ چرچکھوں آکھن لگے ایس دا مطلب اے کہ درویش ایس سقیم لکھت نوں پڑھن تے اصلاح کرن دی ہمت نہیں رکھدا۔ ایہہ گل دوتن واری کیتی آپ نے۔ مینوں اُکا دھیان نہ آیا جو آپ ایہہ گل کیوں پئے کردے نیں، جے میں جان بُجھ کے گل کیتی ہوندی تے چیتے آجاندا جو میرے بارے پئے آکھدے نیں۔ مولانا بدر الدین اسحاق نے دھیان دوا یا کہ فرید ایہہ ٹھاڈے لئی پئے آکھدے نیں۔ ایہہ سُن دیاں ای میں کھلو گیا، سرتوں کپڑا لہا دتا، شیخ دے پیریں ڈگ پیا تے دسیا جو میں عوارف المعارف دا ذکر بے دھیانی وچ کر دتا میرے دل وچ کوئی گل ناہی۔ معافی تاں منگی پر لگا شیخ راضی نہیں۔ رب اجیہا ویلا نہ دکھائے کسے نوں، مینوں کُجھ سمجھ نہیں سی پیا آوندا، دُکھ تے پریشانی پاروں کُجھ تھجدا نہیں سی، روون رُکدا نہیں سی، ایسے جھورے وچ تڑ دیاں کھوہ تے اڑ گیا جان گو داون لگا تاں چیتے آیا مرے فقیر نے ہور کیہ مرنا اے، نالے ایہہ مُدعا پیر تے نہ پے جاوے۔ ایسے حالت روہی ول تڑ پیا کلم کلا۔ رب ای میرا حال جاندا اے۔ فرید دے پتر شہاب الدین میرے سجن تے پیارے سن، اوہناں نوں پتا لگا تاں فرید کول جا کے میرا حال دسیا۔ شیخ نے اپنے پتر محمد نوں گھلایا مینوں بلاون کیتے۔ میں اپنا سر مُر شد دے پیریں رکھ دتا۔ آپ راضی ہو گئے۔ دو جے دیہاڑے اپنے کول سدیا تے آکھن لگے پیر مُرید دامتھا ہوندا اے۔ تے مینوں اپنا خاص پیر ہن دتا۔⁽⁵⁾

وچار:

اُستاد شاگرد دارشتہ کیہ ہے تے کیویں ہوونا چاہیدا اے ایہہ پوری مجلس ایس دی دس پاؤندی اے۔ جو ادب خواجہ نظام الدین کردے نیں شیخ فرید دا اوہ ہوراں دے وس نہیں۔ ہر اوہ کم بنا شکٹھے دے کردے نیں جو فرید آکھن۔ کوئی بحث کوئی سوال جواب کجھ وی نہیں۔ ہُن آپسی سبندھ فرید نال ایتنا اے جے ہر سیتتر سمجھدے نیں۔ فرید بطور پڑھاون ہار کوئی حکم نہیں دیندے کوئی رُعب بدبہ نہیں۔ کوئی خاص نصاب نہیں۔ جو آگیا اوس نوں عام گل بات راہیں سیدھ دتی، کوئی وڈی تقریر کیتے بنا۔ مدرسیاں مکتباں وچ چالوٹھکے بدھے نصاباں دے اُلٹ ہر جی لئی نوں نصاب فرید کول موجود ہے، اوس دی وت موجب، جو بندے دی سمجھ سار بناوے۔ اوس نوں ایہہ احساس نہ ہوون دیوے کہ توں تاں بے سُر ت سیں اے تیک۔ خواجہ نظام الدین نال خاص جُوت اے پر حکم اوس نوں وی نہیں دتا بس آکھیا کون ہووے جو ایہہ دُعا یاد کر لوے تے خواجہ نظام الدین دامر شد نال سانگا ایتنا گوڑھا ہے جو سمجھ گئے تے دُعا یاد کر لئی جیویں فرید نے دسی۔ ہُن ایہہ اک عام جیہا ورتارا ہے فرید دا پر پڑھن پڑھاون دے پورے عمل دی نینہہ ہے۔ اصل معاملہ ہے آپسی رشتے دا، اوہ موجود ہووے تے سکھن سکھاون دا عمل چلدا ہے، نہیں تاں پیتلا علم پڑھن ہار دے گل دا پچاہ بن جاوندا ہے۔ دوجی گل ادب دی ہے، رشتہ ہووے تے ادب اپنے آپ ہووندا ہے۔ ادب آکھ ویکھ نہیں کروایا جاسکدا ایہہ ہر جی دی دوجے نال اندر لی جُوت دا نشان ہے اصلوں۔ اُستاد، شاگرد تے پیر مُرید دے وچکار ایس سبندھ دی ساری علم ہے۔ خواجہ بختیار کاکی اگے اک گل کرن دا ہر کھ فرید الدین نوں ساری حیاتی رہندا اے اوس دا کارن اندر دا جھورا اے کہ اک وار وی گل کیوں کیتی۔ جد مُرشد آکھ دتا تاں گل مُک گئی۔ مُرشد دی اکھ اوتھے تیک ویکھ سکدی ہے جو مُرید دی اکھوں پُوکھا ہے۔ چلہ کٹن تے اکلونج بہن دی اجازت منگی تاں مُرشد آکھیا ایہناں گلاں نال شہرتِ ملدی اے نالے اساڈے وڈکیاں دا ایہہ طور نہیں۔ گل تاں مُک گئی آہی پر فرید نے اپنی صفائی پیش کیتی کہ میں شہرت نہیں لوڑ دا چلے راہیں۔ مُرشد فرید مُرشد دی گل گولی تاں سمجھ لگی کہ ایہہ عمل جس حساب سر وی کیتا جاوے گل تاں شہرت تے ای مُگنی اے۔ سو جد گل سمجھ آگئی تاں بچھتاوا ہو یا کہ مُرشد دے حکم باجھوں کیہ لوڑ آہی گل کرن دی۔ ساری حیاتی ایہہ دُکھ رہیا اپنے بے ادب ہوون دا۔ ایس احساس دا ہوون ای سُر ت اے۔ پیر تے مُرید دے

سچ سنگ دی دواٹھ ای علم دی نینہہ اے، ادب کرن پاروں جھولی بھریونی اے تے بے ادب ہوون دے جھورے وی ایس اندر وادھا کرنا اے۔ خواجہ نظام الدین نال وی ایہی ہویا۔ فرید نوں رُک رُک پڑھدیاں سُن کے عوارف دے اک ہور نئے دی دس پادتی جس تے فرید دا رُسن اک تے ایہہ دن سی کہ ساڈا رشتہ اجیہا اے اسیں رُس سکے ہاں، غصہ کر سکے ہاں، اتنی نیڑ ہے ساڈی آپسی۔ دُو جے ایہہ جو نئے اتھے ہے اوس نوں کیوں ٹھیک کرن دا جتن نہ کیتا جاوے۔ آپ کم کیوں نہ کیتا جاوے۔ اپنے دماغ دی ورتوں کر کے ایس نوں کیوں نہ سمجھیا جاوے۔ جو موجود ہے اوس دی ورتوں کرے نہ کہ دہلی والے نئے دی اڈیک۔

اک ہور بوہت وڈا عمل ہے جو خواجہ بختیار کاکی تے فرید دے ورتارے اندر سانجھا ہے، اوہ ہے ”چُپ“ جو خاص پرکھن جوگ ہے۔ فرید دے دوجی وار گل کرن تے بختیار کاکی چُپ نیں تے خواجہ نظام الدین دے اپنی صفائی پیش کرن تے فرید چُپ نیں۔ ایہہ چُپ سکھن ہارنوں آپ سوچن دی ویہل دیندی اے۔ اپنی کیتی نوں آپ پڑچولن دی۔ وڈی تقریر تے عالمانہ وعظ اوہ کم نہیں کر سکدے جو چُپ کر جاندی اے۔ ایہہ خاموشی اپنے اندر دی واج سُن پرکھدی اے۔ ایہہ پڑھاوون دا سکھاوون دا ای ڈھنگ اے نو بیکلا پر ایس دی سمجھ لئی اوہ مڈھلا رشتہ لوڑیندا اے اُستاد تے شاگرد وچکار جو دل نال بنے نہ کہ غرض پاروں۔ غرض پاروں بنن والے سانگے ویہاری نیں تے ویہار دی بنیاد منافع اے، منافع جوڑنا تے ودھانا۔ تے ایہہ کم تاں سردا اے جو لوک نوں توڑیا جاوے، لوک جو گیا تاں سمجھو منافع ٹٹ گیا۔ فرید دی گل ایس دا اُلٹ اے جد خواجہ نظام الدین نوں سمجھ آ جاندی اے تاں کول بلا آکھدے نیں، جو تیرے اندر دے گھائے پورن کیتے کرناں جو وی کرناں، تینوں کمال تیک اڑاون کیتے۔ اپنا پڑانا پانا ہو یا لباس خواجہ نظام نوں دتا۔ خلعت دینا بادشاہواں دا طور ہے۔ جد نواز دے نیں تاں مہنگا لباس دیندے نیں کسے نوں خاص بناوون کارن۔ لباس اوہ ہستی اے ساڈی جو ویہار اندر ساڈی تھاں اے، ساڈا میل اے، درجہ اے۔ فرید نے اپنی پائی پرانی لباس والی ہستی دتی اے خواجہ نظام نوں کہ ایہہ میں ہاں تے ایہہ ای توں ایں ہُن۔ غریب بھکھی ننگی خلقت جو پائے لیڑیاں وچ ننگ کجی دکھ جالدی اے اسیں اوہ عام لوک ہاں۔ خاص، عام دا فرق اک بھلا وا اے۔ ہر شے اپنی تھاویں خاص اے۔ خاص ہوون اک عمل داناں اے کوئی پوزیشن یاں درجہ نہیں۔ سوچ ڈھنگ اے، دیکھنی اے۔ کمال ایہو اے جو

عام ٹورے وچ ای رہیا جاوے۔ ست سنگ ایہو اے۔ ویکھے تاں ایس اک مجلس اندر خواجہ نظام الدین نے اک مُرید دی چُکھ دے ولدے اندر کیہ کجھ سُنن ہاراں موہرے کھول دھریا۔ ہُن کس نے کنا پاؤنا ہے ہر اک دی اپنی لوڑ ہے۔ تے ایہہ وی ہوسکدا ہے جو اک نوں کجھ وی نہ لیکھے تے بے دی جھولی تنگ ہو جاوے۔

کتھ:

ہر کم شروع وچ مُشکل لگدا اے پر جدا اونوں لگاتار کیتا جاوے تاں اوس وچ آسانی ہوون لگدی اے۔ شیخ نجیب الدین متوکل چاہوندے سن کہ جوامع الحکایات دا نُسخہ نقل کراون پر نہ کرا سکے ہتھ تنگ ہوون پاروں، کتابت دا سامان نہ ہوندا کدیں، نقل بناون والیاں دی اُجرت وی بہت سی۔ بے کاغذ لکھداتے کتابت دا سبب نہ بنا، بے کاتب دا بندوبست ہوندا تاں کاغذ تے ہور دوجا سامان نہ ملدا۔ اک دن حمید کاتب آیا تاں شیخ نجیب الدین نے دسیا جو اک تاگھ ہے چروکی جوامع الحکایات دی نقل بناون دی پر کوئی انتظام نہیں پیا ہوندا۔ حمید کاتب چکھیا ایس ویلے تہاڈے کول کیہ اے؟ شیخ آکھیا بس اک درہم۔ حمید نے اوہ درہم لے لیا، اوس دا کاغذ خریدیا تے کتاب نقل کرن لگا۔ اک درہم وچ تھوڑا جتا کاغذ آیا پر اے اوہ کاغذ مکا نہیں سی تے ہور مدد آگئی، ہور کاغذ تے دوجیاں شیواں دا بندوبست وی ہو گیا تے کاتب دی اُجرت وی بن گئی۔ مُر لگاتار سامان آؤندا گیا تے کتاب چھیتی نقل ہو گئی۔ جد کوئی کم شروع ہو جاوے تاں مُک وی جاندا اے۔

خواجہ نظام الدین آکھن لگے اکواری میں نجیب الدین ہوراں کول گیا تداں میں جوانی وچ پیر پیا دھردا ساں۔ میں آکھیا اک واری ایس نیت نال سورہ فاتحہ پڑھو کہ میں قاضی بن جاواں۔ شیخ نجیب الدین چُپ رہے، مینوں جا پیا اوہناں گل سُنی نہیں، میں دوجی وار پھیر آکھیا کہ حضرت اک واری ایس نیت نال سورہ فاتحہ پڑھ دیو کہ میں قاضی بن جاواں۔ پھیر اوہناں کوئی ولدانہ دتا، جد تریجی وار میں ایہی گل کیتی تے ہسے۔ آکھن لگے: تسیں قاضی نہ بنو، کجھ ہور بنو۔ خواجہ نظام الدین آکھن لگے کہ شیخ نجیب الدین متوکل ہوراں نوں قاضی دے منصب نوں اپنی نفرت سی کہ اوہناں سورہ فاتحہ نہیں پڑھی۔⁽⁶⁾

وچار:

ایس مجلس اندر تن واقعات بیان ہوئے نیں تے مُڈھ مول ایہناں دا درہم ہے۔ کسے

وی کم دے کرن بارے گل ہو رہی سی جو پہلاں ہر کم ای اوکھا لگدا اے، پر لگاتار کرن نال اوہ کم سوکھا ہو جاندا اے۔ اوکھے لگن دا کارن اوپر ہے۔ کم نال ذاتی ملاقات نہ ہون پاروں جو دُوری اے اوہ ڈرتے وہم نوں من اندر جنم دیندی اے۔ جدا کواری کم چھوہ لیا تے کم نال میل ہو گیا، نیڑ ودھی تاں کم سوکھا لگن لگا۔ اصل معاملہ غیب تے حاضر دا ہے۔ جو سوچ وچ اے اوہ غیب اے جد اوس نوں عمل اندر لے آندا تاں حاضر ہو گیا۔ حاضری سوکھا اے، اپنیت اے، میل اے غیب نال۔ گل نوں سمجھاؤن کیتے خواجہ نظام الدین کتاب دی ونگی دتی جو نجیب الدین جو امع الحکایات دی نقل بنوانا چا ہوندے سن پر گھٹ وسائل پاروں ایہہ کم نہ سرے چڑھا۔ حمید کاتب نوں ایہہ سمجھ ہے جو کم شروع کرنا اے تے مک وی جانا اے تے جے کم چھوہیا ای نہ تے اسباب دے جُون دی اڈیک ای رہی تاں کم کدیں وی نہیں ہونا۔ ورقہ ورقہ لکھی آؤ تے کتاب جُو جاندی اے۔ ایہہ مسئلہ آمدنی دا نہیں اے۔ سارا سسٹم پیسے دا بنایا ہویا اے، ایہی بندے دے اندر ڈر پیدا کردا اے۔ ہر ڈر تعلق اکا نومی نال اے۔ گھاٹے دا ڈر قید اے، موت اے۔ کم چھوہن وچ سب توں وڈی روک پیسہ اے۔ کم نوں شروع کرنا عملی کم اے زبانی گل نہیں، تے ایس لئی اپنے آپ تے یقین ہونا ضروری اے۔ ویہار دا نفع تے ہے ای گھانا جو ڈر پیدا کردا اے کہ کیہ ہوسی؟ کیویں ہوسی؟ کم ہوسی تاں جد جُوت بنی، حمید کاتب دا چالو سسٹم نال عملی سبندھ اے ایس لئی اوس حل دسیا اے۔ شروع کرن دا مطلب اے آخر دا خیال دلوں کڈھ دیو۔ اک درہم نال جھویا کم پورا وی ہو گیا جو پیسے نہ جُون پاروں سک سی من دی۔

دوجی گل نجیب الدین متوکل دا دُعا نہ کرنا اے خواجہ نظام الدین لئی کہ اوہ قاضی بن جاؤن۔ قاضی اک خاص درجہ اے جو ویہار دیندا اے تے بندے نوں کبندہ کر کے ورتدا اے، اپنا حصہ بنا لیندا اے۔ انسان ویہار نوں چلاؤن دا سند بن جاندا اے جیوندا جی نہیں رہ جاندا۔ نجیب الدین متوکل آکھیا تئیں قاضی نہ بنو کوئی ہو چیز بنو۔ اوہ چیز جس دا وجود نہیں ہے اوس ویلے۔ قاضی فائدہ دیندا ہے دُنیا نوں تئیں اوس دے اُلٹ کجھ بنو۔ اوہدا توڑ کرو جس درجے بندی سر قاضی بندا ہے۔ قاضی درہم کمان دا ذریعہ ہے سو جتنا اوہ جوڑدا اے اوتنا وڈیائی ودھدی اے قاضی دی۔ قُدرت نیڑے اوہ ہے جو سکھنا ہے، اوسے لئی بخشش ہے اوسے لئی آزادی ہے۔ اوہی سکھ وچ اے رب تے سسٹم توں باہری لبھ سکدا اے، درہم توں دوری نال۔

خواجہ نظام الدین ہوراں ایسے سنگت اندر اک ہور گل درہم دے گواچن بارے سُنائی کہ بندے کول اک درہم ہووے جے لوڑ ویلے اوہ وی نہ لیکھے، تاں رب ایس دُکھ پاروں اوس نوں بخش دیندا اے۔ اصل معاملہ ہے درہم نوں گواون تے اوس توں آزادی دا۔ درہم گوا دیوتے بخشے ہوئے او۔ درہم ہے کیہ اے جس توں نجات دی گل اے ساری۔ درہم دھات دا اک ٹوٹا اے۔ ایہہ وسیلہ اے چیزاں نوں اپنے قبضے وچ کرن دا۔ پیسہ وسیلہ اے مل و بہار نوں چلاون دا۔ پیسہ کسے دی کبیتی محنت سکت دا نشان اے۔ ودھدا ودھدا ایہہ نشان آپ طاقت بن جاندا اے۔ جیہناں دی ہمت محنت بر ایہہ بنیا ہُن اوہناں دی کھل لاہون لئی پیا ورتیندا اے۔ درہم دے اکٹھ مالکیاں اُسار دے تے ودھاندے نیں پئے۔ خواجہ نظام الدین ہوراں دے مزار تے وی دولتیاں منکن تے مُراداں پاؤن والے چڑھاوے چا ہڑ دے نیں۔ ایہہ جان دے ای نہیں جو آپ تے ایس درہم توں آزادی تے نجات دی گل کردے نیں۔

کتھ:

خواجہ نظام الدین ہوراں دسیا کہ جدوں پہلی وار میں شیخ فرید کول گیا تے دل وچ خیال آیا جو کجھ وی شیخ فرید توں سُنساں لکھ لیساں۔ پہلی وار جد سلام کرن حاضر ہو یا تاں پہلی گل جو میں آپ توں سُنئی اوہ ایہہ سی:

اے آتش فراقت دلہا کباب کردہ سیلاب اشتیاقت جانہا خراب کردہ
تیرے وچھوڑے دی آگ نے دلاں نوں کباب کر چھڈیا اے۔ تیرے ملن دی تانگھ
دے ہڑنے ساڈی جان نوں کھولا (کھنڈر) بنا دتا اے۔

میرا وی دل کیتا کہ فرید نوں ملن دی جو چاہ میرے اندر سی اوہ میں وی دساں پر فرید
دے رُعب پاروں بس ایتنا ای آکھ سکیا، تہا نوں ملن دی سک گھنیری آہی۔ فرید نے جد مینوں
رُعب پٹھ ویکھیا تاں آکھن لگے

”سبھ نویں آون والے کجھ نہ کجھ دا بے وچ ہوندے ای نیں“

اوس دیہاڑے میں جو کجھ سُنیا فرید توں گھر آکے لکھ لیا تے مُڑ وی جو سُندا لکھ لیندا۔
پھیر میں ایہہ گل شیخ فرید نوں دسی تے اوہ دھیان رکھدے کوئی خاص گل کردیاں یاں تصوف دا
مسئلہ دسدیاں کہ میں موجود ہوواں، جے میں نہ ہوندا تاں میرے آون تے پہلا دسیا مُڑ دوہرا

دیندے۔

اوہناں دیہاڑیاں وچ ای کوئی بندہ آیا تے چٹے کاغذ بیڑے ہوئے مینوں دے گیا ،
اوہناں تے ای میں شیخ فرید دیاں باتاں لکھیاں۔ موہر لے اکھراہہ سن :

سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ وَلَا حَوْلَ وَلَا

قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ

جوگلاں فرید توں سُن کے میں لکھیاں اوہ ہُن تائیں میرے کول نیں۔

پیر دے دیوں تے مُرید دے گُن بارے گل کر دیاں خواجہ نظام الدین ہوراں نے گل
سُنائی : فرید دے مُریداں وچ اک مُرید یوسف ناں داسی ، روسے جیسے نال آکھن لگا جو کئے
ورھیاں توں آپ دے لڑ لگاں۔ جو وی آوند اے بخشش لے کے جاندا اے۔ ہونا تاں ایہہ چاہیدا
سی کہ سبھ توں پہلوں بخشش مینوں لہدی۔ فرید آکھن لگے دیوں وچ میرے ولوں کوئی گھاٹ نہیں
پرٹھا ڈے اندروی کوئی گُن تے سکت لوڑیندی اے جھولی بھرن دی۔ میں اپنے ولوں تے کُجھ نہیں
دیندا، دیوں ہارتاں رب اے۔ یوسف نوں گل پلے نہ پئی اوہ اپنی گل تے اڑیا رہیا۔ اک بال
نظریں پیتاے فرید نے اوس نوں اپنے کول سدیا۔ آکھن لگے اوہ جو اٹاں دا ڈھیر اے اوس وچوں
اک اٹ میرے لئی لے آؤ۔ اوہ بال گیا تے اک ثبوتی اٹ لیا شیخ فرید اگے دھری۔ اک ہور بندہ
فرید کول بیٹھا سی اوس ول سمیتر کر کے بال نوں آکھیا ایہناں لئی وی اک اٹ لے آؤ۔ بال گیا مُر
اک ثبوتی اٹ لیا کے اوہناں اگے دھر دتی۔ شیخ نے یوسف ول سمیتر کر کے آکھیا کہ اک اٹ
ایہناں لئی وی لے آؤ، اوہ بال گیا تے ادھی اٹ لیا یوسف اگے دھری۔ فرید آکھن لگے ہُن ایس
وچ میرا کیہ دوش اے جو میرے وس آہا میں کیتا جد تیرے نصیب وچ رّوں ای ایٹنا اے تاں میں
تے ذے وار نہیں۔⁽⁷⁾

وچار:

ایہہ بڑی خاص مجلس اے۔ امیر حسن نے خواجہ نظام الدین ہوراں نوں دسیا: تَسَاں آکھیا
سی بُرگاں دیاں آکھیاں گلاں چیتے رکھن ضروری اے۔ ورھا ہو یا اے تہاڈے لڑ لگاں ، پہلے
دیہاڑے توں لاہُن تائیں ٹھاڈی سنگت اندر جو وی سُنیا اوہ لکھ لیا۔ ہُن جو ٹھاڈا حکم ہوئے۔
خواجہ نظام الدین دسیا جدوں پہلی وار شیخ فرید الدین ہوراں کول میں حاضری دتی تے ایہو سوچ

من اندر آئی کہ جو وی اوہناں توں سُنساں لکھ لیساں۔ پہلی گل جو سُنی اوہ شعرسی کہ تیرے وچھوڑے دی اگ نے دلاں نوں کباب کر چھڈیا اے تے تیرے ملن، دیکھن دی چاء دے ہڑ نے ساڈی جان نوں کھولا کر دتا اے۔ فرید الدین نویں آون والے نوں اوہ چاء نال ملے نیں جس پیار نال اوہ آیا اے۔ ایس جی نوں پہلی وار ملے نیں تے عشق دا اظہار پئے کردے نیں کہ سانوں وی تیرا شوق ہے۔ خواجہ نظام الدین دے آون، گل کرن، تے اکھاں وچ گجھ ویکھیا اے فرید نے تے اوہ لگن نال ملے نیں جس لگن نال اوہ آیا اے۔ اگ تے ہڑ دے چتر خاص نیں، وڈے عمل نیں ڈھاون تے بناون دے۔ پُرانا مُکا کے نویں دی اُساری تے ٹییاں ٹویاں دامیدان کرن اے۔ اُنج بریک سہیتر نال ایہہ وی دسیا اے جو اگ تے ہڑ دا سلسلہ اے جتھے تُوں آیا ایں، ایہہ کوئی امن امان دی تھاں ہے نہیں۔ اگ پانی ٹکراویاں شیواں نیں اوہناں راہیں جھی گل وی کر دتی کہ پڑھیا لکھیا مُنڈا اے سمجھ جاسی کہ عام گل نہیں اے۔ نویں آئے دی اوپر گھٹاؤن لئی تے اپنیت ودھاؤن لئی آکھیا جو گھبراون دی لوڑ نہیں ہر نویں آون والے نوں جھاکا ہوندا اے۔ خواجہ نظام الدین وی اپنے مُرشد توں سُنی ہر گل لکھدے تے جد فرید نوں ایس لکھن دی دس پائی تے مُرشد فرید کوئی نویں یاں اُچھی گل کردے تے خواجہ نظام الدین توں پُچھ لیندے کہ تُوں موجود ساؤ بے اوہ موجود نہ ہوندے تے اوہناں دے آون تے گل دُہرا دیندے۔ اوہناں دے لکھن دے کم وچ آپوں رل گئے نیں۔ خواجہ نظام الدین دسیا کہ بیڑے ہوئے چٹے ورتے کسے نے دتے اوہناں تے میں فرید دیاں گلاں لکھیاں جو ہُن تک میرے کول نیں۔ امیر حسن دے لکھے نوں خواجہ نظام الدین ہوراں پڑھیا تے خوش ہوئے کہ تُوں چنگا لکھیا اے۔ جو گھٹا رہ گیا سی لکھن وچ اوہ پورا کروا دتا۔

خواجہ نظام الدین ہوراں اک واقعہ سُنایا کہ رب کیویں ماڑیاں تے رحم کردا اے۔ بغداد دے کسے خلیفہ نے اک جوان مُنڈے نوں قید کر لیا۔ مُنڈے دی ماں روندی گرانندی فریاد کردی خلیفہ کول اپڑی تے اوس آکھیا میں حکم دے دتا اے جدوں تک میری اولاد اک جی وی جیوندا اے ایہہ قید ای رہسی۔ ماں نے روندیاں اسمان ول ویکھیا تے آکھن لگی ایہہ تاں خلیفہ دا حکم اے تیرا حکم کیہ اے؟ خلیفہ ڈر گیا تے مُنڈے نوں آزاد کر دتا۔ رب توں معافی دا ڈھنگ کڈھیا کہ مُنڈے نوں مہنگے گھوڑے تے بٹھا شہر پھراؤ تے اعلان کرو کہ ایہہ اللہ دا آزاد کیتا اے

خلیفہ دی مرضی دے خلاف۔ حاکماں دی سوچ ایہی اے کہ رب نرا اوہناں دا اے تے طاقت ایسے لئی اوہناں نوں دتی اے۔ ماڑی مخلوق نوں دباون لئی۔ خلیفہ دا پہلا تے دو جا فیصلہ دوویں عمل اپنی بادشاہی دے بچالئی نیں۔ چالاک حکمران اپنے غلط کم نوں وی اپنے ای حق اندر ورت سکدا اے۔ پر اصل فیصلہ تاں ویلے نے کرنا ہوندا اے۔ بندے دا طاقت نال ٹکرا اے رب نال نہیں۔ مُنڈے وچ گجھ ہے تے اوہ آزاد ہو یا اے۔

یوسف نوں وی ہور ڈھنگ نال سمجھایا فرید الدین نے کہ اٹ نال مکان بندا اے۔ مرید اصلوں اٹ اے اوہنے کدھرے لگنا اے جا کے۔ اپنی ہستی مگنی اے تے گھر بننا اے۔ توں اڑھی اٹ ایں پوری نہیں تیرے نال مکان کیویں بنے۔ دوجی گل کچ تے پک دا پینڈا اے۔ اٹ پوری پکسی تے ورتوں وچ آوسی نہیں تاں ٹٹ جاوسی۔ بے ودھ پکی تاں کھنگھر بن جاسی۔ کھیڈ جئی بنا کے یوسف نوں گل سمجھائی اے۔ تُوں خبرے کوئی کرامتاں لوڑا دیا ایں اسیں تے اتھے اٹاں پئے بناونے آں۔ بخشش دا مسئلہ اے سارا بادشاہ دی کیہ اے تے فرید دی کیہ اے۔ فرید نوں سجدیاں دی کوئی لوڑ نہیں۔ اتھے کم ہور اے پورا ہوویں تے گجھ بنے تیرا۔ اک گلہ بادشاہ کول اے جس دی سزا قید اے۔ اک گلہ فرید کول اے جس نوں سُن سمجھایا اے تے اصل راہ دکھایا اے گلہ کرن والے نوں، کوئی وعظ نصیحت نہیں نہ ناراضگی۔ خواجہ نظام الدین بریک ٹکراء دکھاؤندے نیں فرید الدین دی کرنی تے سبھا دا دُنیا داراں دی کرنی نال۔ فرید دی وڈیائی کدھرے نہیں کردے بس فرید دے ورتارے نوں کھول پڑچول کے سُنن ہاراں موہرے رکھدے نیں۔

کتھ:

خواجہ نظام الدین نے امیر حسن نوں 6 رکعت نمازاں پڑھن دا دسیا (نماز اشراق، نماز استعاذہ تے نماز استخارہ) تے نال ہر رکعت وچ پڑھن لئی سورتاں تے اخیری دُعاواں دی دس پائی۔ مُڑ آکھیا دو رکعت نماز ہور اے اوہ پھیر دسیساں، ایہہ آکھیاں اکھیں، بنجوناں بھر گئیاں تے دسیو نیں جس دیہاڑے فرید نے مینوں نماز اشراق پڑھن دا آکھیا ہاتے پہلاں ایہہ ای چھ (6) رکعتاں دسیاں سن اکھے دو ہور نیں اوہ پھیر دسیساں۔⁽⁸⁾

وچار:

ایس مجلس وچ اللہ دے ناواں تے پہلے ہو گزرے بڑرگاں بارے گل بات ہوئی۔

خواجہ نظام الدین نے امیر حسن سجزی نوں 6 رکعت نمازاں پڑھن دا دسیا تے آکھیا دو ہور نہیں اوہ پھیر دسیاں۔ نماز نری اٹھک بیٹھک دا ناں نہیں اے۔ ایہہ اک عمل اے ان ویکھے نوں ویکھن دا۔ 6 رکعتاں تے عام گل اے ایہناں وچ اوہ لہھنا اے جس لئی جیون ہے۔ اوہ خلا اے، لگ اے، اصل گل اوہ لگ اے، اوہ ای تت اے جو ایہناں 6 وچوں لہھن دا جتن کرنا اے جے اوہ بے نام خلا لہھ گیا تے ٹھیک نہیں تے کجھ وی نہیں۔ شیخ فرید نوں یاد کر کے روئے نیں، جو اوہناں دے دسے نوں لہھن دا عمل جاری اے، اوہ فرید اے، میں آں، ایہہ جیون اے یا ایہہ اتت ست اے۔ اوہ برہا ای اے، برہا ای وچھوڑا اے، لگ اے، سلطان اے:

”برہا برہا آکھیے برہا توں سلطان“

ایہہ دو رکعتاں ہے ای برہا نیں، ایہہ ای بندے دا جیون نیں۔ ایہہ کسے دے دس نال نہیں ملنیاں آپ کرن نال ملنیاں نیں۔ رہندیاں چھ وی اپنے آپ وچ کوئی میوہ نہیں جو کھا لینا اے۔ ایہہ ذریعہ نیں برہا نوں پاؤن دا۔ ایہہ اندر طلب جماؤندیاں نیں۔ گل پوری تاں کدے وی نہیں ہوندی ادھور وچ ای پوراے۔ جو روز دی کرنی اے اوس وچوں ای ایہہ اتت ست لہھنا اے کدھرے وکھری ذیجھ دھیان لاؤن دی لوڑ نہیں اے۔ اوہ دو رکعتاں ای نیں جو فرید نے پھیر دس دا آکھیا ہاتے ہُن اوہناں دو رکعتاں دا خواجہ نظام الدین آکھیا پھیر دسیاں۔

حوالے:

- 1 امیر حسن سبزی: فوائد الفواد؛ حسن ثانی نظامی، خواجہ، اردو اکادمی دہلی، 1992ء
مجلس 3، ص 197
- 2 ایضاً مجلس 12، ص 225
- 3 ایضاً مجلس 14، ص 231
- 4 ایضاً مجلس 20، ص 255
- 5 ایضاً مجلس 25، ص 267
- 6 ایضاً مجلس 26، ص 275
- 7 ایضاً مجلس 28، ص 285
- 8 ایضاً مجلس 31، ص 301

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:74, Jan.-June. 2015, pp 39-54

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری۔ جون 2015ء، مسلسل شمارہ 74

پنجابی دا پہلا نثری سفر نامہ

ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد
 شعبہ پنجابی، گورنمنٹ دیال سنگھ ڈگری کالج، لاہور

Abstract

Different Punjabi research scholars take different names while talking about first Punjabi travelogue. In this essay, the research scholar has negated all their claims and has briefly explained the first Punjabi prose travelogue composed by famous dictionary compiler Bhai Kahn Singh Nabha who wrote these travelogues between 1906 and 1908. Its transcript remained saved to his family until 1984 when the wife of his grandson, Dr. Rashpalkaur published his travelogues. The study of this travelogues helps us to understand living styles, thoughts and activities of various rulers of English era.

.....

پنجابی دے پہلے سفر نامے دی گل کردیاں ڈاکٹر انعام الحق جاوید کہندے نیں:
 ”مسیحی مسافر دی یاترا، 1844ء وچ چھپ چکیا سی پر ایہ جان بنین دے

معروف سفرنامے (جیہوں کچھ لوک ناول وی کہندے نیں) ”دی پلگرمز
پراگرس“ دا پنجابی ترجمہ سی۔“ (1)

اُنی ویہہ دے فرق نال ایہو لفظ ڈاکٹر اختر جعفری (2) ہوراں وی لکھے نیں جدکہ ایسے
کتاب دی گل کردیاں اصغر عابد لکھدے نیں:

”قبل ازیں 1844ء میں ”مستی مسافر دی یا ترا“ کے نام سے ڈاکٹر گورچرن
سنگھ عرشی کا سفرنامہ بھی شائع ہوا تھا لیکن وہ طبع زاد نہیں بلکہ معروف قلمکار
جان بنین کے The Pilgrims Progress کا پنجابی میں ترجمہ ہے۔“ (3)

ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں تاں حوالہ دتا اے کہ اوہناں ایہ عبارت ڈاکٹر گورچرن سنگھ
عرشی دے لیکھ توں اخذ کیتی اے تے اختر جعفری ہوراں انعام الحق جاوید توں جدکہ اصغر عابد
ہوراں بغیر حوالے دے ایس کتاب دا لکھاری ای ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی نوں بنا دتا اے کہ
جیہڑے اجکل دہلی یونیورسٹی وچ پڑھا رہے نیں تے اے ریٹائرمنٹ دے عمر نوں وی نہیں پتے۔
ڈاکٹر صاحب نے آپوں ایس کتاب نوں سفرنامہ نہیں آکھیا سگوں ایہدے ناول ہون دے
حوالے نال کافی بحث کیتی اے:

”پنجابی بھاشا (زبان) وچ عیسائی مشنریاں دوارا (دلوں) انوادت (ترجمہ
ہوئی) دوجی ویش (خاص) پیتک (کتاب) جس دا اسمتھے اُلیکھ کرنا اسیں
ضروری سمجھدے ہاں۔ ”مسیح مسافر دی جاترا“ (Pilgrim's Progress)
نام دا اک ناول ہے۔ جان بنیان دے ایس ناول دا پنجابی بھاشا (زبان) وچ
پہلا انواد (ترجمہ) 1844ء وچ پرکاشت (شائع) ہو یا سی۔ ایس ناول دی
وشیشنا (اچھ) ایس دے گنہیر و شے (موضوع) وچ ہے۔ چناں (علامتاں)
تے سنکیتاں (استعاریاں) دی ورتوں دوارا کٹھن سدھائیک (اصولی) گلاں
نوں کھول کے سمجھاؤں دا جتن کیتا گیا ہے۔ ایس رچنا (تحریر) توں منکھ
(انسان) نوں شبھ کرم (نیک عمل) کرن دی پریرنا ہوندی اے۔ جے ایس وچ
دتے گئے اپدیش رچنا وچوں کڈھ دتے جان تاں کلا۔ درشتی (فنی نقطہ نظر)
توں ایس ناول دی مہنتا (اہمیت) ودھ جاندی اے۔ ناول دے پاتراں

بارے خاص گل ایہ ہے کہ ایس دے بہت سارے پاتر پنجابی لئے گئے ہن۔
 جویں اندھیر سنگھ، اُچیت سنگھ، بدھو سنگھ، کرپا دہی، ادی (وغیرہ)۔ ”جپ جی“
 وچوں کجھ پنلنتیاں (اقتباس) وی کئی ستھاناں (تھاواں) اُتے دتیاں گئیاں
 ہن۔ شاید انوادک نے پنجابیاں ویش (خاص) کر کے سکھاں نوں عیسائی
 مت ول پریرت کرن لئی اجیہا کیتا ہے۔“ (4)

ایس لے سارے اقتباس دا مطلب صرف ایہ دسنا سی کہ ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی ہوراں تاں
 اپنے لیکھ وچ ایس نوں ناول ای آکھیا اے پر ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں لفظ یا ترا توں دھوکھا
 کھاندیاں ایس نوں سفر نامہ بنا چھڈیا اے جد کہ اصغر عابد ہوریں اوہناں توں وی دوہتھ اگے ای نیں۔
 ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی ہوراں ”پنجابی بھاشا تے ساہت نوں عیسائی مشنریاں دی دین“
 دے سرناویں نال دلی یونیورسٹی دہلی بھارت توں پی ایچ ڈی دی ڈگری حاصل کیتی سی۔ اوہناں دا
 مقالہ بعد وچ بھاشا و بھاگ پنجاب (بھارت) ولوں چھاپے چڑھ گیا سی۔ ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی
 ہوراں ”مسیحی مسافر دی یا ترا“ دی بجائے ”ایشیا دی سیر“ نوں پنجابی دا پہلا سفر نامہ قرار دتا اے۔
 ایس سفر نامے ”ایشیا دی سیر“ دی اکو اک کاپی ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی ہوراں کول موجود سی۔
 اوہناں دے آکھن موجب ایہ کاپی گورونانک دیو یونیورسٹی امرتسر نوں دان کر چھڈی۔ (5)
 اسیں کوشش دے باوجود ایہ سفر نامہ حاصل نہیں کر سکے۔ حالانکہ اسیں ذاتی طور تے
 گورونانک دیو یونیورسٹی امرتسر اڑکے ڈاکٹر جتندر پال جولی تے اوہناں دے شاگردن پریرت سنگھ
 دی مدد نال لاہریری وچوں ایہ کتاب لہھن دی پوری کوشش کیتی پر سانوں ایہ کتاب اوہوں نہیں
 ملی۔ اپنی کتاب ”پنجابی بھاشا تے ساہت نوں عیسائی مشنریاں دی دین“ وچ ڈاکٹر گورچرن سنگھ
 عرشی ایس سفر نامے بارے لکھدے نیں:

”پنجابی بھاشا وچ سبھ توں پہلا سفر نامہ وی مشنریاں دوارا ہی لکھیا
 گیا۔ 1898ء وچ پنجاب ریلوے سوسائٹی لاہور نے ”ایشیا دی سیل“
 نام دی پستک پرکاشت (شائع) کیتی۔ پستک (کتاب) دے کل پنے 80
 ہن۔ پستک دے لیکھک دا نام نہیں دسیا گیا، ایس لئی ایہ پستک انام
 (نامعلوم) لیکھک (لکھاری) دی سمجھنی چاہیدی ہے۔ ایس پستک دے

لیکھک نے اکھیں ڈٹھے دیشاں بارے مڈھلی جانکاری دتی ہے۔ لیکھک نے پُتک وچ نمٹلکھت دیشاں دا وزن کیتا ہے۔ فلسطین، سیریا (شام)، عرب، ایشیائی روم، فرانس، میسوپوٹیمیا، چین، کمبوڈیا، ہندوستان، بنارس، دلی، جارجیا، ترکستان، کیسپین ساگر۔

سفر نامے دی درٹی نوں پرکھیاں ایس رچنا وچ کجھ دوش وی سبجے ہی ابھر کے سامنے آجاندے ہن۔ لیکھک کئی تھاواں تے دیشاں جاں اوہناں وچ واپر رہیاں گھٹناواں نال ویکتیکت سنہرک سکھاپت نہیں رکھدا۔ انج جاپدا ہے جویں لیکھک دا منتو (مقصد) اُپر وکت دیشاں بارے مڈھلی جانکاری دینا ہی ہووے۔ ایس دوش کارن رچنا وچ کئی ستھاناں اُتے اتھاس والی خشکی آگئی ہے۔ روچکتا (دچسپی) دا تاں رچنا وچ لگ بھگ ابھاو ہی ہے۔ دوجا دوش ایہ ہے کہ لیکھک نے بھوگول (جغرافیہ) دی بڑی الپ جہی سمجھ ہے۔ شاید ایسے کارن اوہ دلی اتے بنارس نوں ہندوستان نالوں بھن دیش سمجھدا ہے۔ اتم دوش ایہ ہے کہ لیکھک ایہ دسنوں سنکوچ کر گیا ہے کہ اوس نے کیہڑے دیش توں اپنی یا ترا آرنجھ (شروع) کیتی اُتے کس دیش وچ جا کے مکائی۔ فیروئی ساری پتک پڑھن مگروں پاٹھک اُتے اجیہا پر بھاد پیندا ہے جویں لیکھک اپنے سفر دا حال بیان کر دیا ہے۔ ویش گل ایہ ہے کہ ہن تک لکھے گئے سفر نامیاں وچوں کسے اک وچ وی اتنے دیشاں دا اُلکھ نہیں کیتا گیا۔ پنجابی بھاشا دا پہلا سفر نامہ ہون کر کے پنجابی سفر نامیاں دے اتھاس دی کال سنگلی وچ ایس دا پر تھم ستھان ہے۔“ (6)

ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی دے ایس ٹکڑے دے مطالعے توں بعد تفصیلی جانکاری تے نہیں ملدی تے ہاں ایہ پتہ ضرور لگدا اے کہ لکھاری ایس کتاب دے 80 صفحیاں وچ چوداں مکاں بارے جانکاری دے رہیا اے تے صرف جانکاری دے رہیا اے۔ اپنے سفر کرن بارے کجھ نہیں دسدا جتھوں دھیان ایس پاسے وی جاسکدا اے کہ لکھاری نے سفر کیتے ای نہ ہون صرف ایہناں مکاں بارے تعارفی کتاب لکھی ہوئے۔ اُتوں جغرافیہ بارے جانکاری نہ رکھن تے بنارس نوں

ہندوستان توں وکھ دلش سمجھن والا جملہ وی ساڈے شک نوں تقویت دیندا اے کہ لکھاری نے سفر کیجے بغیر ای ایہ کتاب لکھ دی اے۔

ایس سارے بحث توں اسیں ایہ نتیجہ ضرور کڈھ سکے ہاں کہ اُتے ذکر جوگ کتاباں سفر نامے نہیں سگوں ایہناں وچ سفر نامے دے تہ موجود نیں یاں ایہناں دے ناں سفر نامے ورگے نیں جیہناں توں دھوکھا کھا کے کئی محققاں نے ایہناں نوں سفر نامے لکھیا اے۔ پنجابی دا پہلا سفر نامہ نگار ہون دا شرف بھائی کاہن سنگھ نابھا نوں ای جاندا اے۔ جیہناں دے سفر نامے بھادویں 1984ء وچ چھپ کے سامنے آئے پر ایہناں دا تخلیق سماں 1906-07ء اے۔

بھائی کاہن سنگھ نابھہ 30 اگست 1861ء نوں پنڈ سبز بنیرا ریاست پٹیالہ وچ بابا نارائن سنگھ تے ماتا ہر کور دے گھر پیدا ہوئے۔ بھائی نارائن سنگھ جی اوس سے نا بھے دے پرسدھ گوردوارا بابا عجی پال سنگھ دے مہنت سن۔ بھائی نارائن سنگھ نوں سارا گوردوگرنتھ صاحب زبانی یاد سی۔ بھائی کاہن سنگھ نابھہ ذرا سیانے ہوئے تے ایہناں دے پتا بھائی نارائن سنگھ نے ایہناں نوں اپنے کول گوردوارا عجی پال سنگھ بلا لیا تے گورکھی سکھانی شروع کیتی۔ بھائی کاہن سنگھ نابھہ نے اپنے والد کولوں گوردوگرنتھ صاحب پڑھی تے فیر اوس ویلے دے معروف استادوں سنسکرت تے موسیقی دی تعلیم حاصل کیتی۔ ویہ سال دے ہوئے تاں ایہناں نوں فارسی تے انگریزی پڑھن دا شوق ہو یا۔ ایہناں بھائی بھگوان سنگھ دُگ توں فارسی پڑھنی شروع کیتی پر کجھ سکھاں مخالفت کیتی کہ اک سکھ نوں فارسی نہیں پڑھنی چاہیدی جس پاروں ایہناں نوں فارسی پڑھنوں ہٹا لیا گیا۔ کجھ چر آپ چپ رہے تے فیر چپ کر کے گھروں نکل گئے تے دلی جا کے فارسی پڑھن لگ پئے۔ 22 سالوں دی عمرے لاہور اڑے تے سکھ اتہاس نال تعلق رکھن والیاں کتاباں پڑھن لگ پئے۔⁽⁷⁾

1886ء توں 1923ء تک اوہ ریاست نابھہ وچ وکھ وکھ عہدیاں تے نوکری کردے رہے۔ مہاراجا ہیرا سنگھ دی سرپرستی وچ اوہناں ریاست نابھہ دے کئی اہم عہدیاں تے ذمہ داریاں نبھایاں۔ انگلینڈ دا سفر وی ریاست دے ملازم وجوں ای کیتا تے میکالف دی کتاب ”دی سکھ رلیجن“ دی تالیف وچ بھرواں حصہ لیا۔ اک بھر پور علمی، ادبی، سیاسی تے مذہبی سیوک دی حیاتی گزارن دے بعد بھائی کاہن سنگھ نابھہ نے 23 نومبر 1938ء نوں وفات پائی۔⁽⁸⁾

بھائی کاہن سنگھ نا بھا پنجابی دے پہلے سفر نامہ نگار نہیں پر اوہناں دے ایہ سفر نامے ، سفر کرن توں 75 ورہے بعد 1984ء وچ اوہناں دی پوت نونہہ ڈاکٹر رچھپال کور دے ادم نال سامنے آئے۔ ڈاکٹر رچھپال کور نے سفر نامے دے موضوع تے ای پی ایچ ڈی دا مقالہ لکھیا سی۔ ایس کتاب دا پہلا سفر نامہ ”پھاڑی ریاستاں دا سفر“ اے۔ ایہ سفر نامہ چٹھیاں دی شکل وچ لکھیا گیا اے۔ پہلی چٹھی 25 ستمبر 1906ء نوں لکھی گئی سی تے آخری 14 اکتوبر 1906ء نوں لکھی گئی اے۔ اوہ اپنا سفر شمالے توں شروع کردے نیں تے پہلی چٹھی بزورا توں لکھدے نیں۔ دو جیاں چٹھیاں گلو، کڑون، سل بدھ وانی، جڈھیگری، پنج ناتھ تے پالم پورتوں لکھیاں گئیاں نیں۔ پہلی چٹھی وچ لکھاری چکور دا شکار کرن دی دس پاون دے نال نال پھاڑاں تے جمی برف دے نظارے سوہنے ڈھنگ نال الیکد اے۔ گلو دی سرحد تے وسدے اک پنڈ دی گل کردیاں لکھدے نیں:

”پنڈ داناں مولانا ہے، پتا نہیں ایس دا ایہ ناؤں کوں پے گیا۔ ایس دے وسنیک چھوت چھات دے اجیے قائل ہن۔ کسے مسلمان نوں چاہے اوہ اُچ افسر ہی ہووے، اپنے گھر پیر نہیں رکھن دیندے۔ ایہ پنڈ پھاڑ دی چوٹی تے دو جگہ وسدا ہے۔ ایس پنڈ دے وسنیک آس پاس دے وسنیکاں ورگی بولی وی بولدے ہن پر اوہناں دی اک دکھری آپنی نچی بولی ہے جس نوں اوہ دیوتا دی بولی آکھدے ہن۔ ایہ بولی ایس پنڈ دے وسنیکاں بناں ہور کوئی بھی نہیں سمجھ سکدا۔“ (9)

ایس پنڈ دے وسنیک کوئی شے باہروں نہیں لے کے آؤندے۔ ورتن والی ہر شے آپ پیدا کردے یاں بناؤندے نیں۔ پنڈ دے لوک ہر کم دیوتا دے حکم نال کردے نیں۔ پروہنے نوں وی دیوتا دے حکم نال ای گھر رکھدے نیں۔ ایسے طرح اک دو جے پھاڑی مقام دے بھنگڑو دیوتا بارے دسدے نیں جیہڑا ہر ویلے نچدا اُچدا رہندا اے۔ پھاڑی علاقے دیاں عورتاں بارے دسدے نیں کہ اوہ:

”اُچا گٹھ بھر دا جوڑا کردیاں نیں۔ جوڑے پر نیلا جاں سیاہ چوکونا صافہ لپیڈیاں ہن، صافے اوپر کالی اُن دی رسی دوتن گز دی لمی کس کے بھدیاں ہن۔“ (10)

بھائی کا ہن سنگھ دسدے نیں کہ ایہناں پہاڑی علاقیاں وچ ستمبر اکتوبر وچ اپنی ٹھنڈ پیندی اے کہ سردی نال ہتھ پیرسُن ہو جاندا ہے نیں۔ اوہناں پہاڑی چشمیاں تے علاقے وچ پائے جان والے جانوراں دا ویروا کرن توں بعد لکھاری دسدے نیں کہ پہاڑی ریاستاں دے حاکم رعایا تے بہت ظلم کردے نیں۔ سبھ توں وڈا ظلم ونگار اے۔ اوہ ڈھائی لکھ روپیہ سالانہ آمدن والی اک ریاست جس دیاں دو تحصیلاں ہن دا حال بیان کردیاں لکھدے نیں کہ نزدیک دی ریاست توں ہر مہینے پندرہ دن بیگار لئی جاندی اے تے دوردی ریاست توں سال وچ اک مہینہ بیگار لئی جاندی اے:

”ہراک گھر توں بیگاری لایا جاندا ہے۔ میں اک دس برس دا منڈا پتھر ڈھوندا تے روندنا دیکھیا، کچھن توں معلوم ہو یا کہ اوس دے گھر ہو کوئی بڈا آدمی نہیں سی۔ ایس نوں بیگار لئی پھڑ لیاںدا ہے۔ بیگاریاں نوں ریاست توں جنے دن کم کرن دو سیر کچا آٹا جاں چاول ملدے ہن، ہور نمک، گھی آدک کچھ نہیں ملدا۔“ (11)

استھے اوہ پہاڑی ریاستاں دے راجیاں بارے اپنے خیالاں دا اظہار کردے لکھدے نیں کہ بہتے نالائق لوک نیں۔ اپنے آپ نوں اُچ جاتی دا سمجھدے نیں تے نیچ جاتی دے لوکاں نال بہت بھیڑا سلوک کردے ہن۔

بھائی کا ہن سنگھ نا بھا پہاڑی لوکاں دے دیوتیاں تے وشواس دی تعریف کردے نیں تے اوہناں دے اندھ وشواسی ہون دا ذکر وی کردے نیں۔ اوہ لکھدے نیں کہ اوہناں اک تھاں تے اک نکا جیہا مندر دیکھا جیہہ نا مکمل سی۔ کچھن تے پتہ لگا کہ مندر اکودن وچ بنایا جانا سی پر اک دن وچ جنا بنیا، اوہتھے ای چھڈ دتا گیا اے جیہہ باقی رہ گیا اے، اوہ ہن ایس نہیں بنا سکدے۔ جدوں پرانا ہو جاوے گا تاں اکودن وچ فیر تعمیر کیتا جاوے گا۔

بھائی کا ہن سنگھ نا بھا ہوراں دا ایہ سفر نامہ بھائیں مختصر اے پر ایس دے باوجود ایس وچ سفر نامے دی پوری چاشنی موجود اے۔ سفر نامے دا وڈا گن نویاں تے حیرت انگیز شیواں بارے جانکاری ہوندا اے۔ بھائی کا ہن سنگھ وی سانوں کئی تھاواں تے حیرت وچ پاؤندے نیں تے نویاں شیواں بارے دسدے نیں۔ اوہناں اک تھاں توں دریائے ستلج پار کرنا سی پر پانی ایسے زور

تے سی کہ بیڑی چل نہیں سی سگدی۔ ایس صورت حال وچ اوہناں دریاں تے دریا پار کیتا۔ دریا پار کران والی ایس دری بارے لکھدے نیں:

”ایہ دریاں ثابت نیل دے چم دیاں ہوندیاں ہن جو نکھ توں سکھ تک لاہیا ہو یا ہوندا ہے بہت عمدہ سیوں کے فٹ بال دی طرحاں پھوک نال بھر لیندے ہن۔ پھولی ہوئی دری ایوں جا پدی ہے، مانو کوئی جل دا بھاری جل جنتو ہے۔ دری پر اک آدمی مع من کپکے سامان دے بیٹھ جاندا ہے۔ ملاح بھی اوپر سوار ہو جاندا ہے اور بہت ہی تیزی نال دری چلدی ہے۔ ملاح اوس نوں چھوٹے جیسے چپے نال اور پیراں نال جدھر چاہے چلاؤندا ہے پر کدے کدے سوار دے پیر جاں پچاما آدک بھج جاندا ہے ہن۔ میں اس طرحاں پار ہو یا کہ دو دریاں پر منجا بنھ لیائے، اوپر کمبل وچھا کے چھتری لاکے آسانی نال بیٹھ گیا۔ دو ملاح دو دریاں پر سوار ہو کے میرے سبے کبھے ہو گئے اور منجے دے پاوے پھڑکے جھٹ پار لے گئے۔ کچھ ہلولا نہیں لکیا۔ میں ایس سواری نوں بیڑی نالوں بہت پسند کیتا۔ ایس دے کدے بھی ڈبن دا ڈر نہیں۔“ (12)

بھائی کا ہن سنگھ نابھا ہوراں ایہ چھٹیاں کس نوں لکھیاں سن، سفر نامے وچوں ایس بارے کوئی جانکاری نہیں ملدی کیوں جے اوہناں ہر چٹھی دا مڈھ ”پریم پیارے بھائی صاحب“ دے لفظاں نال بٹھیا اے۔ ڈاکٹر رچھپال کور ہوراں دا کہنا اے کہ ایہ چھٹیاں اوہناں اپنے وچلے بھرا بھائی میہاں سنگھ نوں لکھیاں سن۔ (13) ڈاکٹر رچھپال کور جی ایہناں چھٹیاں بارے لکھدے نیں:

”ایہناں نوں نرول پتر وی نہیں منیا جاسکدا کیوں جے دوہارک روپ دے پتر دی تھاں ایہ ساہتک پتر ہن جہناں وچ شیلی تے بتتر دیاں کئی ویشیش جگتاں نوں اپنایا گیا ہے۔ گرمت دے پر بھاوا دھین پتر دارن بھڑ ”ایک اونکار واہ گرو کی فتح“ نال کردے ہن..... بھاویں کسے وی ودھی نوں اپنایا گیا ہے، ایہ سفر نامہ جو پتر شیلی نوں مادھم بناؤندا ہے اک طرحاں دی بھر پور رچنا ہو نیرڈی ہے جس وچ برتانت ورن (حال، سماچار)، انند، جگیا ساتے چنتن سارے مل کے چلدے ہن۔“ (14)

ایس کتاب وچ ”ولایت داسفرنامہ“ دے سرناویں نال دوسفرناں دا حال شامل اے۔ پہلا سفر اوہناں 1907ء وچ تے دوجا 1908ء وچ کیتا سی۔ ایہ دوویں سفرنامے وی چھٹیاں دی شکل وچ نیں تے ہر چھٹی بھائی صاحب دے ناں ای لکھی گئی اے۔ اوہناں 19 اپریل 1907ء نوں بمبئی توں سفر دا مڈھ بھیا تے عدن، سویز، مارسیلز، پیرس، ورسائل، کیلس، ڈوور، چئیرنگ کر اس توں ہوندے ہوئے 10 مئی 1907ء نوں لندن پہنچے سن:

”آپ نرول سیل سپاٹے لئی نہیں سگوں ویش کارج لئی انگلینڈ گئے سن۔ پہلا کارج مسٹر میکالف دی رچنا ”دی سکھ رچن“ دی چھپائی وچ سہایتا دینا اتے دوجا کم نابھا ریاست دے ضبط کیتے گئے علاقے دے مقدمے دی اپیل دی پیروی کرنا اتے ایس سیندھ وچ ویش ویاکتیاں نوں ملناسی۔“ (15)

ڈاکٹر رچپال کور ہوراں سفر دے جیہڑے مقصد بڑے واضح کر کے لکھے نیں۔ ایس سفرنامے وچوں ایسے واضح نہیں ہوندے۔ بھائی کاہن سنگھ جی میکالف دی لکھت وچ مدد کردے تے ایس نوں سکھ مت دی بھرویں سیوا کرنا تاں سمجھدے نیں پر کتاب دا ناں کسے وی خط وچ موجود نہیں سگوں کئی تھاواں تے انج جھولا پیندا اے کہ بھائی صاحب گورو گرتھ دی چھپوائی دی سیوا کر رہے ہوں۔ دوجا بھائی صاحب لندن وچ اسمبلی دے ممبراں تے وزیراں نال ملاقاتاں کردے نظر آؤندے نیں۔ مقدمے دیاں گلاں تے ایس حوالے نال ہونیاں کوششاں دا ذکر رپورٹ پیش کرن دے ڈھنگ نال بیان کردے نیں پر مقدمے دی نوعیت کتوں وی واضح نہیں ہوندی۔ ہاں سفرنامہ پڑھدیاں ایہ اندازہ ضرور ہو جاندا اے کہ بھائی صاحب لندن اپنے خرچ تے نہیں سگوں نابھا ریاست دے خرچ تے گئے سن جس پاروں اوہ سارے سفرنامے وچ ریاست دے مہاراجا دے نمائندے ای دکھالی دیندے نیں تے لندن وچ وی ریاست نابھا اوہناں دے خیالاں تے چھائی ہوئی اے۔ ہر خط دے اخیر اُتے:

”بھروسہ ہے مہاراج پر وار اور پر جاسمیت انند ہن۔ میکالف صاحب سلام عرض کردے ہن۔ میری دست بندھنا سریشٹا چا عرض کردینا۔“ (16)

ایہ تے ایس نال رلدے ملدے جملے ہر تہیجے چوتھے صفحے وچ آؤن پاروں فالتو محسوس ہوندے نیں۔ مطلب ایہ کہ جے ایڈیٹر صاحبہ کچھ کانٹ چھانٹ کر دیندیاں تاں سفرنامہ رواں ہو جاسی۔

ایس سفر نامے دی پہلی چٹھی جہاز وچوں لکھی گئی اے تے عدن توں پوسٹ کیتی گئی اے۔ دو جی چٹھی وی عدن توں پوسٹ ہوئی ہے۔ پہلی چٹھیاں وچ لکھاری جہاز بارے جانکاری دیندا اے تے دو جی چٹھی وچ سمندر بارے زیادہ گلاں نیں۔ تیجی چٹھی وچ عدن دا حال بیان ہويا اے۔ عدن بارے دسدے نیں کہ:

”عدن وچ کدے بھی برکھا نہیں ہوندى، حالانکہ آس پاس پنج ست میل پر اور
دو جے پاسے سمندر دی طرف پاس ای مینہ برسدا ہے،“ ایسے صفحے تے عدن
دے غوطے خور دی مہارت دی گل کردے لکھدے نیں۔ ”غوطے لاون والے
ایسے چالاک ہن کہ میں دس گز دے فاصلے پر دوانی سٹی، مچھی دی طرحاں غوطے
لاون والے نے ٹھھی مار کے اک منٹ پچھوں لے آندی۔“ (17)

اگلی چٹھی وچ اوہناں جہازاں دے مسافراں بارے کجھ گلاں کیتیاں نیں۔ خاص طور
تے اک وڈے ڈھڈ والے مسافر بارے مزاحیہ ڈھنگ نال جانکاری دتی اے۔ ایس توں بعد نہر
سویز بارے جانکاری دتی اے۔ ایس نہر دے حق برطانیہ کول جان دی گل وی کیتی اے، پورٹ
سعید تے ہون والے کاروبار دی دس وی پائی اے تے مصر دے حاکماں دے شہرتے کنٹرول نہ
ہون تے لٹ کھسٹ ہون بارے وی جانکاری دتی اے۔ ایس توں بعد لکھاری ماریٹلز دی سیر دا
حال بیان کردا اے۔ ایہدے بعد اوہناں دا سفر ریل راہیں شروع ہوندا اے۔ ماریٹلز توں پیرس
تائیں 784 میل دا پنڈھ اوہ ریل گڈی راہیں طے کردے نیں۔

اوہ فرانس دے پنڈاں بارے وی جانکاری دیندے نیں تے پیرس شہر دے لوکاں
بارے وی۔ اوہ پیرس دے عجائب گھراں وچ وی جانندے نیں تے ناچ گھراں دا مختصر ذکر وی
کردے نیں۔ نیپولین بونا پارٹ دی سادھ تے حاضر ہوندے نیں تے فرانس وچ پالے جان
والے جانوراں تے کھیتی بارے وی دس پاؤندے نیں۔ دس مئی 1907ء نوں لندن اپڑن دے
بعد اوہ لندن شہر بارے جانکاری دیندے نیں۔ لندن دی انڈر گراؤنڈ ریل ٹیوب اوہناں نوں
بہت پسند آؤندی اے۔ اوہ شہر وچ کھلرے بہت سارے دھوں نوں برا کہندے نیں۔ پلس تے
ڈاک دا چنگا انتظام اوہناں نوں پسند آؤندا اے۔ اوہ دسدے نیں کہ لندن وچ منگتے نہیں پائے
جانندے۔ منگتے Street singer دے روپ وچ ای منگدے نظر آؤندے نیں۔

بھائی کاہن سنگھ جی ریاست نا بھاتوں ریاست دے کیس دی پیروی کرن آئے سن تے ایس مقصد لئی پارلیمنٹ وچ وزیر صاحب نوں ممبراں کولوں سوال کرا کے فیصلے تے نظر ثانی کروان لئی کوشش کر رہے سن۔ ایس لئی اوہ لندن وچ برطانوی پارلیمنٹ دے بہت سارے ممبراں نال ملاقات کردے نیں تے بہت ساریاں چٹھیاں وچ ایہناں ملاقاتاں دا حال تے جہناں لوکاں نال ملاقات کیتی گئی، اوہناں بارے جانکاری ملدی اے۔ انج ایس سفر نامے وچ لندن دے عام واسیاں تے شہر دیاں دیکھن یوگ تھاواں بارے بہتی جانکاری نہیں سگوں وڈے لوکاں اسمبلی ممبراں، لارڈ تے Sir دے درجے تے فائز اُچ کوٹی دے انگریزاں بارے بہتی جانکاری ملدی اے۔ ایہناں وچوں بہتے اوہ لوک نیں جیہڑے ہندوستان وچ رہے تے ساڈے تے حکومت کردے رہے۔ بھائی کاہن سنگھ نا بھاجی کیوں جے ریاست نا بھادے نمائندہ وجوں ایہناں لوکاں نوں مل رہے نیں تے اپنا کم کران لئی ایہناں دی تعریف ضروری سی۔ ایس لئی اوہناں دے کئی خط انگریزاں، افسراں تے پارلیمنٹ دے ممبراں دیاں تعریفاں نال بھرے ہوئے نیں۔ انج ای میکالف صاحب دیاں صفتاں تے ریاست نا بھادے مہاراج دیاں صفتاں تے لوکاں نال اوہناں دے تعلقات توں جتھے اوہناں نوں ویہل ملی اے۔ اوہ تھے لندن شہر وی ایس سفر نامے وچ آ گیا اے۔ لندن شہر وچ اوہ اک دوکلباں دے ممبر وی بن دے نیں تے ہائیڈ پارک وچ تقریراں سُنن وی چلے جان دے نیں۔

انڈیا آفس لائبریری دا ذکر وی ایس سفر نامے وچ کئی تھاں تے آیا اے۔ لکھاری نے ایس لائبریری بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ اوہ لکھدے نیں:

”انڈیا آفس وچ جو لائبریری ہے، اوہ بہت دیکھن لائق ہے۔ دنیا دیاں بہت ساریاں پستکاں اتھے ہن۔ بہت ساریاں قلمی اتے بہت قیمتی ہن۔ کوئی بھاشا ایسی نہیں جس دی پستک اتھے موجود نہیں..... ایس دا پورا سیرکٹی برس وچ ہوسکدا ہے۔“ (18)

ایس دے نال نال لکھاری آکسفورڈ دی سیر دا حال وی لکھدا اے تے یورپی حاکیاں نوں سیر کردیاں دیکھ کے اوہنوں اپنے راجے یاد آ جان دے نیں جیہڑے سیر نہیں کردے تے اکثر بیمار تے کمزور ہو جان دے نیں۔

لندن رہن دے دوران بھائی کا ہن سنگھ نابھاجی گھوڑیاں تے دو بے پشوواں دی نمائش دیکھن جاندے نیں۔ اوہناں نوں صاف ستھری تھاں تے رہندیاں دیکھ کے خوش ہوندے نیں۔ اوہ لندن دے اک چرچ وچ وی حاضری دیندے نیں تے چڑیا گھر دی سیر کرن لئی وی سانوں اپنے نال لے ٹردے نیں۔ کھیتاں وچ بندیاں دی تھاں کتیاں نوں پہرا دیندیاں دیکھ کے وی اوہناں دی سوچ ہندوستان اپڑدی اے تے موازنہ کرن بہہ جاندے نیں پر ایہ کتے نرا کھیتاں وچ ای پہرا نہیں دیندے سگوں لندن داکتا دا چندہ اُگران داکم وی کرسکدا اے۔ بھائی کا ہن سنگھ جی لکھدے نیں:

”پیڈنگٹن سٹیشن پر اک مرے ہوئے کتے دی کھل بھر کے رکھی ہوئی ہے، جو بہت سُندر ہے۔ ایس نے اپنی عمر وچ ودھوا استریاں واسطے اٹھ سو پونڈ چندہ جمع کیتا۔ ایس دے گل وچ اک چھوٹا بکس بنھیا رہندا سی، ایہ ریل دے مسافراں دے پیراں وچ جا کے نمسکار کردا سی، پونچھ ہلاؤندا اور اپنا بکس جس پر چندے دا پروجن لکھیا ہو یا سی، دکھاؤندا۔ مسافر آئے دو آئے صندوق وچ پا دیندے۔ جد صندوق کڑی بھر جاندی تاں ایہ کمیٹی وچ جا کے بکس حوالے کردا اور خالی صندوق کڑی لے کے پلیٹ فارم اوپر حاضر ہو جاند، ایس توں سبق ایہ لینا چاہیے کہ اُوپکاری کتے مرے ہوئے بھی عزت پاؤندے ہن۔“ (19)

اک چٹھی وچ بھائی کا ہن سنگھ جی سکاٹ لینڈ دی سیر دا حال وی لکھدے نیں۔ اوہ سکاٹ لینڈ وچ جھیلاں تے جہاز بناون دے کارخانے دی سیر دا ذکر خاص طور تے کردے نیں۔ اوہ سکاٹ لینڈ دے خاص قسم دے کتیاں دا ذکر وی کردے نیں جیہڑے بھیدیاں چارن تے راکھی کرن داکم بڑی ذمہ داری نال کردے نیں۔ اوہ لکھدے نیں۔ ”بھیدیاں دے راکھے جو خاص قسم دے کتے ہن، بڑے ہوشیار اشارے نال کم کرن والے ہن۔ اک زمیندار نے اپنے کتے داکم دکھایا، کتے نوں اشارہ کیتا جس تے اوہنے ساریاں بھیدیاں چگدیاں ہوئیاں اک تھاں جمع کر دتیاں، فیر اشارہ کرن تے دو ٹولیاں بنا دتیاں، ادھیاں نوں بے دے اک پاسے کردتا، ادھیاں نوں بے دے دوسرے پاسے، فیر چار ٹولیاں بنائیاں۔ جد کسے ٹولی دی بھید دو جی ٹولی وچ جانا چاہندی سی تاں اوہ ویلے بچھ کے اوس نوں بھونکدا اتے گھوردا سی۔ انت نوں فیر اشارہ ملن تے

اک ٹولی کیتی، فیر اوسے طرح کھیتاں وچ چکن چھڈ آیا، ایہ کتا کیہ سی، مانو جنرل اپنی فوج توں پریڈ داکم لے رہیا ہے۔“ (20)

بھائی کاہن سنگھ نابھادی تحریر وچوں غلام قوم دے جی ہون دا احساس وی کئی تھاواں تے نظر آوندا اے تے اک ادھی تھاں تے اوہ یورپ واسیاں دی ذہنیت دا پردہ وی چاک کر دے دسدے نیں۔ بھائی کاہن سنگھ نابھادا ایہ سوال خاص غور طلب اے:

”میں حیران ہاں کہ صاحب لوک جو لنڈن دے رہن والے ہن جس جگہ رات دن شور ہے، جس جگہ ساڈے لوکاں دے کن بھی دکھی ہو جان دے ہن۔ ساڈے دیش وچ جا کے کیوں اتنے کوئل بن جان دے ہن کہ حاٹے وچ بوگھی دا کھٹکا بھی نہیں بھاؤندے۔ چیرا سی لوک اُچا بولنوں بند کر دے ہن۔“ (21)

بھائی کاہن سنگھ نابھا ہر تھاں تے ریاست نابھا دے مہاراجا دی صحیح نمائندگی کر دے دسدے نیں۔ جدوں برطانیہ دا وزیر اعظم مارلے اوہناں نوں مہاراج دی صحت بارے شکایت سُنن دی گل کر دے نیں تاں بھائی صاحب فوراً کہندے نیں کہ شراب زیادہ پین پاروں اوہ بیمار ضرور رہندے نیں پر بیماری وچ وی پر جا دا خیال رکھدے نیں تے ریاست دے کم ذمہ داری نال سرانجام دیندے نیں۔ انج ای مارلے صاحب دے سامنے ریاست دے سلطنتِ برطانیہ نال وفادار ہون دیاں وی بھرویاں دلیلاں دیندے نیں۔

بھائی کاہن سنگھ نابھا ہوراں برطانیہ دے وکھ وکھ کالجوں تے یونیورسٹیاں دے تعلیمی ماحول دی وی دس پائی اے تے تعلیم دی غرض لئی برطانیہ آئے پنجابیاں نال وی ملاقات دی کہانی بیانی اے۔ اوہناں موجب اوس ویلے لندن شہر دی آبادی ستر لکھ دے نیڑے سی۔ ایس سفر نامے دا آخری خط خاص طور تے یورپ واسیاں دی زندگی دیاں سماجی، معاشی، معاشرتی تے اخلاقی قدراں دی دس پاؤندا اے۔ لندن آن جان دے ایس سفر وچ میکالف صاحب اوہناں دے نال ای سن۔ ایس توں بعد ”ولایت دا سفر نامہ“ دے سرناویں نال دو جا سفر نامہ وی موجود اے جیہڑا سفر اوہناں 1908ء وچ کیتا سی۔ ایہ وی دلچسپ سفر نامہ اے پر مختصر اے تے ایہدے بہتے خط انگریزاں نال ملاقاتاں تے میکالف صاحب دی کتاب دی چھپوائی بارے رپورٹاں تے مشتمل نیں۔ بھائی کاہن سنگھ نابھا ہوراں نے ایس سفر نامے وچ بڑی سادہ تے عام فہم زبان ورتی

اے۔ زبان ہندی سنسکرت دی بجائے عربی فارسی ول بہتا الار رکھدی اے۔ اوہ قائل، قابل، تعلق، متعلق، نالائق، عموماً تے مہربان ورگے لفظ عام ورتدے نیں۔ ڈاکٹر رچھپال کور اوہناں دی لفظی داویروا کردیاں لکھدے نیں:

”لیکھک نے جدوں سفرنامہ لکھیا تاں اوہ پروڈھ اوستھانوں چنچکے سی۔ اوس دا جیون پرتی انہو تے گیان بڑا وشال سی۔ ایس توں پہلاں کئی پستکاں لکھ چکیا سی پر پنجابی بھاشا داکلسالی روپ اچے پوری طرحاں نکھڑ کے اجاگر نہیں سی ہويا۔ پنجابی دے بہت سارے لیکھک برج بھاشا جاں سادھ بھاشا پڑھدے تے لکھدے پنجابی ول آئے سن۔ ایس لئی بھائی صاحب دی لکھی ہوئی پنجابی وچ دونوں بھاشاواں دا بھر بھاو پرتکھ نظر آؤندا ہے۔ ایس سفرنامے وچ آپ نے اوس سے دی پرچلت تے پرمانک ساہتک بولی دی ورتوں کیتی ہے۔ ملویں آپ بھاشا دا پر بھاؤ وی پرتکھ ویکھیا جاسکدا ہے۔ سنسکرت، فارسی تے انگریزی شبد اولی دا پر بھاؤ وی ملدا ہے۔“ (22)

ڈاکٹر رچھپال کور ہوراں موجب بھاریں ایس عبارت وچ لکھی پنجابی کلسالی ہووے گی پر پاکستانی پنجاب وچ اچ وی اوہو بولی ای کلسالی پنجابی اے جیہڑی بھائی کاہن سنگھ نابھانے ایہناں سفرنامیاں وچ ورتی اے۔ ایہ زبان پڑھدیاں کتے وی اوکھیاں محسوس نہیں ہوندی بلکہ احساس تک نہیں ہوندا کہ ایہ سو سال پہلاں دی لکھی ہوئی پنجابی پستک اے سگوں انج ای محسوس ہوندا اے جویں کوئی پنجابی وڈیرا اجوکی تے ادوکی زبان دی سانجھ نال پیار بھریاں گلاں کر رہیا ہووے۔

بھائی کاہن سنگھ نابھادے ایہ سفرنامے بھاریں لکھے جان توں 75 سال بعد چھپے نیں پر جے ہن ایہناں نوں ایہناں دے لکھن سے موجب شمار کریئے تاں ایہ پنجابی نثری سفرنامیاں دا پہلا پراگہ نیں۔ ایہناں سفرنامیاں وچ لندن شہر دی حیاتی اوئی اگھڑویں نہیں جنی لعل سنگھ کملا اکالی دے ”میرا ولایتی سفرنامہ“ تے ڈاکٹر شیر سنگھ دے ”پردیس یا ترا“ وچ کھل کے سامنے آؤندی اے پر ایہ سفرنامہ لندن واسیاں دی زندگی دیاں بہت ساریاں تصویراں مختصر لفظاں وچ سامنے ضرور لیاند اے۔

حوالے

- 1- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر: پنجابی ادب دارالافتاء؛ عزیز بک ڈپو، لاہور، 2004ء ص 36-335
- 2- اختر جعفری، ڈاکٹر: پنجابی ادبی صحفاں؛ پبلشرز ایپو ریم، لاہور، 2003ء ص 415
- 3- اصغر عابد: پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ؛ (مرتب- ڈاکٹر انعام الحق جاوید)، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، 1997ء ص 274
- 4- گورچرن سنگھ عرشی، ڈاکٹر: چھماہی ”کھوج (ایڈیٹر- شہباز ملک)؛ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور 86-1985ء ص 130
- 5- ڈاکٹر گورچرن سنگھ عرشی نال گل بات موبائل فون
- 6- گورچرن سنگھ عرشی، ڈاکٹر: پنجابی بھاشاتے ساہت نوں عیسائی مشنریاں دی دین؛ بھاشا و بھاگ پنجاب، پٹیالہ، 1975ء ص 52-151
- 7- شمشیر سنگھ اشوک: مہان کوش (دیباچہ)؛ بھاشا و بھاگ پنجاب، چنڈی گڑھ، 1999ء چھویں وار
- 8- ڈاکٹر رچھپال کور (سنپادک): بھائی کاہن سنگھ نا بھادے اپر کاشت سفر نامے؛ درجیش پرکاشن، نا بھاء، 1984ء ص xiii-xvi
- 9- ایضاً ص 7
- 10- ایضاً ص 10
- 11- ایضاً ص 13
- 12- ایضاً ص 3-4
- 13- رچھپال کور، ڈاکٹر: پنجابی سفر نامہ- سروپ، سدھانت تے وکاس؛ پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، ص 83
- 14- ایضاً ص 83-84
- 15- ایضاً ص 86
- 16- بھائی کاہن سنگھ نا بھادے اپر کاشت سفر نامے؛ ص 109
- 17- ایضاً ص 24

- 18 بھائی کا ہن سنگھ نا بھادے اپر کاشت سفر نامے؛ ص 58-59
- 19 ایضاً ص 82-83
- 20 ایضاً ص 91
- 21 ایضاً ص 100
- 22 رچھپال کور، ڈاکٹر: پنجابی سفر نامہ - سرورپ، سدھانت تے وکاس؛ ص 84

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:74, Jan.-June. 2015, pp 55-66

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری۔ جون 2015ء، مسلسل شمارہ 74

نویں نظم و بیچ صوفیانہ رنگ

ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ

اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

Abstract

This particular research is based on Sufizam in the modern poetry especially in the latest theme of modern poem. This is an ordinary concept that the latest poetry has no spiritual value and nor the modern poet have concept of Sufizam. This research indicates the aspect of poetry to words spiritual, moral and religious (Sufiyana) thought which is depicted by their poetry assure the religious trend of modern poetry in the modern era of present age. This hidden spiritual concept shows the inner feelings, deep spiritual concept and thought to words, God, Prophet (SAW), Murshad (Leader) Saliq, Ishaq, control over self Mujahida (struggle) patience, Devotion, Saffa, Rijja, and Jaza-o-Sza (reward and punishment)

.....

نویں نظم دا مہاڑ زمانی تے معاشرتی اثرات پٹھ اپنا رخ موڑ کے اک ڈھیر موکلے
 مستقبل ول اے پر حالات معاشرت تے واقعات دے نال نال شاعر دی نفسیات تے شاعر دی

اندرونی وارتا داوی عکاس اے۔ انسان دی تخلیق دے نال ای رب نے اوہدے وچ جیہڑی روح پھوکی سی اوہ اپنی اصل نوں کسے نہ کسے لمحے ضرور یاد کردی اے۔ ایہو وجہ اے کہ تقریباً ہر شاعر دی شاعری وچ صوفیانہ عنصر نمایاں اے۔ صوفیانہ عنصر فرد دی شخصیت وچ بلا جواز تے بندے دے مذہب دی تخصیص توں بناء پایا جاندا اے۔ کیوں جے جس ویلے رب سچے نے انسان وچ اپنی روح پھوکی اوہ ویلے اک صوفیانہ عنصر انسان دے دل دا حصہ بنیا جس بندے نوں چانن تے ہنیرے جھوٹ تے سچ، حق تے باطل وچ فرق کرن دی جاچ دتی۔ میاں اسمعیل نظم وچ ایس جذبے دا اظہار کردیاں لکھدے نیں:

دکھاواں راہ شریعت دا تصوف دا طریقت دا

رموز معرفت کھولاں کراں پینڈا حقیقت دا⁽¹⁾

صوفی دے اڈواڈ معانیاں وچ صوف دا کھر درا کپڑا پاون والے تے صف اول وچ ہون والے علماء متھے جاندے نیں۔ کجھ مفکراں دے نیڑے اصحاب صفہ نال تعلق پاروں صوفی عالم وجود وچ ظاہر ہوندے نیں۔ جد کے کجھ لوگ اہل صفاء نال نسبت دی بناء تے صوفی اکھواندے نیں۔ بہر حال صوفی جس ڈھنگ تے جس ڈھب نال وی ظاہر ہوئے اوہدے مطمع نظر صرف تے صرف وصل اے۔ حتی گل ایہ اے کہ نویں نظم ایس وصل، فراق، ہجر، ترف تے عشق توں کسے طور وی واچھی نہیں دسدی۔ اسمعیل ہوریں ہی لکھدے نیں:

عشق دا سواد سبھ توں مہنگا ایہوں لہ لہ تھکے ہارے

وید دی خاطر سور چرائے ایس عشق دے دیکھو کارے⁽²⁾

صوفی بیک وقت اہل شریعت تے اہل طریقت وی ہوسکدا اے پر ایہ کیفیت عرفان توں بعد دی اے۔ ڈاکٹر اختر شمار دی نظم ایس روش دا مونہہ بولدرا ثبوت اے تے شریعت و طریقت ہر دور دی عکاس اے۔ اوہ لکھدے نیں:

فبای الاء ربکما تکذب/ رکھی روٹی، کجھ کھجوراں/ پیالہ پانی، پٹھ

چٹائی، فکر نہ کائی⁽³⁾

ایسے طرحاں اک سالک اپنی ذات دی نفی تہیندا یا وچ اپنا آپ گوادیندا اے تے اپنی ذات نوں مرشد تے فیہر خالق دی ذات وچ گم کردیندا اے ایہ فلسفہ تو من شدی تے من تو شدی

اے۔ جہدے بارے شگفتہ نازی دی نظم ”جز تے کل“ اک واضح مثال دسدی اے، لکھدیاں نیں:

توں توں ایں، میں میں آں/ توں میں نہیں، میں توں نہیں/ ایہ

توں تے میں دیاں بونداں دو/ ایہناں جز دیاں بونداں نوں

رل کے/ آکل دے شوہ وچ روڑھ دیئے! (4)

عمومی سوچ تے خیال ایہو دس پاؤندا اے کہ شاید نویں نظم تصوف تے صوفیانہ روش توں وچھی ہوئی اے پر نظم دے ایس ڈھنگ دے عمیق مطالعے نے ثابت کیتا اے کہ تقریباً 70% جدید پنجابی شاعراں دی نظم وچ اڈواڈ تھانواں تے تصوف دارنگ نمایاں دی اے تے کئی تھواں تے ڈکاک وی ماردا اے۔ ایس سلسلے دی صوفیانہ کڑی حضرت علی ہجویری نال جا رلدی اے، لکھدے نیں:

”صوفی اپنے اخلاق و معاملات کو سنوار کر طبیعت کی آفتوں سے صاف ہو

جاتا ہے اس لئے اس کو صوفی کہتے ہیں اور صوفی اصل میں اسی کو کہتے ہیں

جس کا دل دنیاوی الائش و کدورتوں سے صاف ہو“۔ (5)

نادر جاجوی اپنی نظم ”نقطہ“ وچ لکھدے نیں:

علم تے آہندے اک نقطہ اے/ تشریحاں دی کثرت پاروں/ جیہڑا

تھیا کثیر/ جانے کوئی فقیر (6)

تصوف ہر عہد، ہر مذہب تے ہر زبان وچ اکو معنی رکھدا اے۔ ”الہی پیار“ دی لگن، اہل صوف ہندو دھرم دے ہوون، سکھ دھرم نال تعلق رکھدے ہوون، عیسائیت دے من والے ہوون یاں اسلام دے پیرو سوچ تے جذبے اکو ای رکھدے نیں۔ صوفی دی اکھ گیتا وی بھالدی اے، گرتھ وی پڑچولدی اے، انجیل وی چھان دی اے تے زبور وی ٹولدی اے پر انت قرآن والے فلسفہ وحدت الوجود تے ہی آکے ٹکدی اے۔ وحدانیت تے یکتائی دا تصور لا الہ الا اللہ پیش کردی اے۔ نظم ”تیراناں“ وچ فلسفہ وحدت الوجود نمایاں اے۔ ایس توں اڈوی نظم ”آپے“، ”جھدے بہوڑیں وے طیبیا“، ”اک بھل دی سزا“ وچ صوفیانہ عناصر دے کچھ دسدے نیں۔ عبدالقیوم خان لکھدے نیں:

لکھاں طوفان آئے/ سوچاں دے تھل وچ/ پر سبنا/ تیراناں نہیں ٹیا اچ تیک (7)

تصوف دا بنیادی تصور اک ذات، رب، خدا، مالک، واہے گروتے ہر دے گردای بھوندا اے ایہ اوہ اشتیاق تے شوق اے جیہڑا رگ وچ رچ کے جدوں ٹھاٹھاں ماردا اے تے اوہدی عقلی تے جذباتی حیاتی اُتے غالب آجاندا اے۔ یعنی صوفی دا مقصد حیات پہلے مرشد تے فیر رب دی ذات تک رسائی اے۔ سید زمان شیرازی اپنی نظم ”اوہ شرع دا قاعدہ جان دے نہیں“ وچ لکھدے نیں:

اوہ شرع دا قاعدہ جان دے نہیں، جو پڑھے نے عشق سکول لوکو
سبق عشق دا پڑھدیاں سار اوہناں، قرب رانجھے دا فرض حضور لوکو
عین عین دی جاؤندی پیش ناہیں سارے مشورے ہین فضول لوکو
آکھ شاہ زمان، منصور جیہے، ہتھوں عشق دے ہوئے مقتول لوکو (8)

زمان ہوراں دیاں ڈھیر نظماں صوفیانہ رنگ وچ پرچیاں ہوئیاں نیں جیہناں وچوں ”ساہ ساہ دے نال“، ”تھیا تھیا“، ”اوتھے فکر تے عقل بے وس دن“، ”الاہنگ“، ”دعا“ تے ”ڈرنا کاہنوں موت توں“ صوفیانہ رنگ وچ اپنی مثال آپ نیں۔ بنیادی طور تے تصوف دا تعلق جذبیان تے احساساں نال اے عشق دی تپ جی گڑھی پنج مچائے گی۔ مجاہدہ جی کڑی ہوئے گی تے مرشد جنا دودھ کے دھوبی وانگوں چھٹے گا تصوف اوہناں دودھ کے وصل دی جوت سلکھنی کرے گا۔ مرشد دا تصور نویں نظم وچ وی اوسے طرحاں دس رہیا اے جس طرحاں کلاسیکی شاعری تے قدیم نظم دا حصہ سی۔ فیاض قرشی اپنی نظم ”جوگی“ وچ مرشد دا تصور سلطان باہو والے ڈھنگ وچ پیش کر دیاں لکھدے نیں:

پڑھ مکایاں کوڑ کتاباں سرتاں مول نہ پاواں
اوکھے پینڈے گھسن گھیرے تلکن ساریاں راہواں
سچل سائیاں چھیتی بہوڑیں ٹھار کتے نہ پاواں (9)

قرشی ہوراں دیاں نظماں ”آس دے پنچھی“، ”عمل“، ”آشنائی“، ”بندہ“، ”بندے دی میں“، ”جوگی“، ”گھنیا ویلا“، ”رنگ“ جیہیاں نظماں نیں جیہڑیاں جدید دور وچ صوفیانہ رمزاں دیاں عکاس نیں۔

”اُپنشد“ تصوف اتے قدیم ترین نظریات دے حامل نیں تے تمام مذہباں دے صوفی

عقیدے ایہناں دے ای پیش روئیں۔ یوسف چشتی موجب اپنشداں دی تعداد ایک سواٹھ اے۔
 شری شکر اچاریہ ہوراں یاراں اپنشداں نوں اہم قرار دتا اے۔ جیہناں دے ترجمے کئی
 زباناں وچ کیتے گئے نیں۔ جیہڑے راہ سلوک تے ٹرن والیاں نوں عرفان تک راہ دکھاؤن لئی
 روشن تارے بنے۔ روح دا اصل ول ودھنا، اوس نوں پاؤن دی کلپنا تے تپسیا کرنا تے اخیر اوس
 تک رسائی ہی اصل تصوف اے۔ علی اعجاز دی نظم ”عشق ترے دی بھال“ صوفیانہ رنگ وچ پرچی
 ہوئی نظم اے جہدا اک بند کلپنا تے تپسیا دا عملی ثبوت اے:

تن دے اتوں پوش لہایا/ ہس کے اپنا سیس کٹایا/ نیزے تے قرآن
 سنایا/ تھاں تھاں اتے تینوں پایا/ فروی میرے دل نوں جھورے/ دل
 نوں رنج ملال/ عشق تیرے دی بھال وے سائیاں/ عشق تیرے دی
 بھال (10)

مقصود ہدایت پانا تے عشق دی معراج حاصل کرنا فیر اوس معراج تے عشق وچ اپنے
 آپ نوں فناء کر دینا اک صوفی دا اصل مقصود اے۔ ”حقیقت دا گیان“ حق، سچ، آشنائی، توبہ،
 مجاہدہ، خلوت، تقویٰ، زہد، چپ، خوف، رجاء (رجوع)، حزن، ترک شہوت، خشوع، نفس کشی،
 قناعت، توکل، تشکر، یقین، عبودیت، ارادت، استقامت اخلاق، صدق، حریت، ذکر، فراست
 تے ولایت، دعائے فقر توں بعد اخیر معرفت حقیقی تک رسائی ہو ای جاؤندی اے۔ اپنی نظم
 ”آکھدی اے زندگی“ وچ ایس بارے طفیل خلش لکھدے نیں:

تیرے لئی قرآن اپنے تن تے من کیتے نیں میں
 تیری خاطر پچھ نہ کیہ کیہ جتن کیتے نیں میں
 آ ذرا اک وار میرے روبرو تے دیکھ لے
 شوق میرا دیکھ میری جستجو تے دیکھ لے (11)

طفیل ہوراں دیاں نظماں ”یارب“، ”ہرکھ“، ”تخلیق کار“ دی تصوف دیاں عکاس
 نیں۔ ساک دی ذات دی گہرائی تے جذب دی کیفیت ای مرشد دی وسعت تے وڈیائی دا احاطہ
 اے۔ ہر طرحاں دا گیان حقیقت دا اظہار کرن توں بعد ابدی سرور تے قلبی اطمینان عطاء کردا
 اے۔ مرشد دا تصور شاہدہ دلاور کول انج دسد اے:

عملاں باجھ، نہ مرشد لکھے، مرشد باجھ نہ منزل

نہیں یقین تے شاہدہ ویکھ لے

کھدو پھول کے لیراں (12)

اک ذات، واحد ذات تے ان دیکھی ذات دے تصور دا اچارن صوفیانہ منزلاں تک رسائی بناہ ممکن ہی نہیں۔ تصوف دی بنیاد یکتائی دا احساس اے حقیقت مطلق تے اعتقاد بناہ کسے طور کائنات وچ تبدیل ممکن نہیں۔ روح دی منتقلی دی بناہ تے حق تعالیٰ ہر جاندار وچ متمکن اے۔ ڈاکٹر جاوید سوزاک نظم ”بسم اللہ پڑھ کے“ وچ فلسفہ وحدت الوجود پیش کر دیاں لکھدے نیں:

ہر نقطے توں برتر افضل آپوں میرا مولا

تاں ای نقطے باجھوں لکھیا جاندا اللہ

حالی تے میں الف ای پڑھیا اللہ تیری وحدت!

ہر شے اندرتوں ای توں ایں نالے تیری قدرت (13)

مالک کل ظاہر وی اے تے باطن وی پرکائنات سراپا نمود نمائش دے کچھ نہیں۔ حق تعالیٰ دی منشاء تے رضاء بناہ کدے وی عرفان الہی حاصل نہیں ہو سکدا۔ اک صوفی دا عقیدہ ہوندا اے کہ دنیا بے ثبات اے حصول دنیا مقصود حیات نہیں۔ احمد ظفر دی نظم ”ہاڑے“ دنیا دی بے ثباتی دا منہ بولدا ثبوت اے، اوہ لکھدے نیں:

اکھاں لا کے دین گویا دنیا ہتھ نہ آئی

اکھاں لا کے ویری کیتے ماپے بھیناں بھائی

اکھاں لا کے کھل لہائی بنیا یار قضائی

دنیا ہتھ نہ آئی (14)

احمد ظفر دیاں نظماں ”شیشہ“، ”مٹی دی خشبو“، ”مک مکا“ تے ہور ڈھیر نظماں وچ تصوف ڈلکاں ماردا دسدا اے۔ ایہ وجہ اے کہ دنیا وی کرو دھ، لالچ، طمع، حرص، شہوت تے ہنکار سالک دے دشمن نیں۔ کسے وی طور نفس امارہ تے غلبہ پائیوں بناہ تے اوس نوں مغلوب کیتے بناہ تصوف تک رسائی ممکن نہیں۔ دوئی ہمیش توں راہ سلوک دیاں منزلاں نوں فناء کر کے رکھ دیندی اے۔ جد کہ معرفت تے عرفان کسے وی طور عشق بناہ ممکن نہیں۔ ڈاکٹر رشید انوردی نظم ”گنج“

وچ فناء فی الذات دا فلسفہ صرف اک 4 مصرعیاں دی نظم وچ درج کردتا گیا اے، لکھدے نیں:

گنجب کھولدا کھولدا اتھے ہر کوئی گنجب ہویا
عقل داموتی، عشق دے دھاگے وچ نہ گیا پرویا
عشق دی بھٹھی گال کے دل نوں میں ایہ گل پچھائی
جینے گنجب کھولبی اتھے انور اوہو مویا (15)

دم دو گھڑیاں دا چور ”گورکھ دھندا“، ”دل دریا“ تے کجھ گیت وی صوفیانہ رنگ وچ رنگے نیں۔ مالک حقیقی تک رسائی اک سچا عشق ای حاصل کر سکدا اے۔ پر ایس دے نال ای وصل دی طلب وی ات ضروری اے کوئی سالک طلب بناء وصل نہیں پاء سکدا۔ تے طلب لئی تریہہ دا ہونا ات ضروری اے۔ ایہ تریہہ من نوں گھٹن تے ضبط توں بناء ممکن نہیں۔ ایس حقیقت دی عکاسی نظم ”کاما“ وچ اقبال صلاح الدین کجھ ایس ڈھنگ نال کردے نیں:

اٹھنا بہنا	پالے دھپاں سہنا	بھکھیاں رہنا
لے تھکڑے گھتتا	ہر دادردی	بن کے دنا
ایہندے رنگے	سے سے حیلے نالے	تج ہجاراں کیتے
مڑ کدائیں ورھیاں پچھے	کیتے دا پھل پایا	میں۔۔۔ سردار اکھوانا

وچ خدائی اچار تہہ پایا (16)

راہ سلوک وچ سبھ توں اوکھے مرحلے ضبط نفس عشق تے مجاہدہ نیں۔ عارف ”تومن شدی“ تے من تو شدی دی عملی تصویر ہوندا اے تے مالک کل دے قلبی ٹھکانے تک رسائی ای اودھی پچھان دی اصل راہ اے۔ مالک کل توں وکھ کسے دوجی ذات نال لو سالک دی موت اے۔ مختار عالم اپنی نظم ”الف توحید دا“ وچ لکھدے نیں:

میں ایس مثلث مشکل توں	توحید دا اکو الف بناں
اک دنیا نویں بناون لئی	ایس الف نوں ہر تھان صرف کراں
ایس الف دا شیشہ توڑ کے مڑ	توحید نوں لکھ ہزار کراں
فیر ہر ٹکڑے وچ ہر پاسے	پیا اپنا آپ دیدار کراں (17)

عرفان ذات ہمیشگی عطا کردا اے پر علم بناء اوس تک رسائی ممکن نہیں۔ ہر صاحب عرفان

علم دی فضیلت تے وسعت دا چاہیوان ہوندا اے تے رب زدنی علما دی عملی مثال وی اوہدی خواہش تے سدھر ہوندی اے کہ اے میرے رب مینوں نفع دین والا علم عطا کر۔ حضرت داتا گنج بخشؒ موجب:

”تصوف دی جڑ قوی تے اوہدی شاخ میوے بھری اے۔ پر ایس جڑ نوں علم دے

چشمے نال پانی ملدا اے۔ کیوں جے سارے صوفی اہل علم ہی ہو گزرے نیں۔“ (18)

عاصم بخاری نے ایہ فلسفہ اپنی نظم ”ع“ وچ بیان کیتا اے:

علم اتا ریا توں من اندر / مینوں علم دی فیر دلیل مل گئی / عشق دی جد

میں کتاب کھولی / جگ تے آن دی فیر سبیل مل گئی / عظیم کریم تے

توں رحمان مولا / تیریاں رحمتاں دی تفصیل مل گئی / علی نوں باب علم

کہہ کے / ساہنوں علم دی پکی فصیل مل گئی (19)

راہ سلوک دی پہلی پوڑی مرشد دا تصور تے مرشد دی رضا اے۔ جد کہ منزل مالک کل

تک رسائی اے فانی نال لوعرفان تک نہیں اڑا سکدی۔ مرشد اگے ترلا پاؤن دا ڈھنگ عبدالجبار

ہوراں کول ڈھیر سلکھنا اے۔ نظم مرشد وچ لکھدے نیں:

ہتھ تساڈے ڈور کرم دی کرم کروتے

بچنے آں عشق دا بھانبر

جدوی بلدا اندروں اندریں مچنے آں (20)

ایس توں اڈ اوہناں دیاں نظماں ”کملی والے دی یاد“، ”نی ماے“، ”اک شعر“،

وے بابل“، تصوف دیاں عکاس نیں۔ عشق دی آگ تے تپش سا لک دیاں منزلاں بڑی تیزی نال

ودھانندی اے حالانکہ ایس پینڈے وچ سا لک داتن من سڑ کے سوا ہو جاندا اے اوہ ذات دی ننڈیا

وی کر چکا ہوندا اے تے نفس دی مجاہدہ وی پر عشق دی ترفاٹ اوہدی روح نوں عشق دی بھٹی وچ

تپاے کے کندن کر دیندی اے۔ صوفی آپ مہارے بول اٹھدا اے جس طرح شائق حسین شائق

اپنی نظم ”عشق“ وچ لکھدے نیں:

ایہ عشق سوکھالا نہیں شائق کردے نیں لوک وی گلاں

عشق چہ سولی چڑھنا پیندا اتے لہندیاں پٹھیاں کھلاں (21)

استھے مالک تک رسائی تے ہو رہی ہوندی اے پراک لمحے دی کوتاہی سالک نوں منزل
توں دور کر دیندی اے جیہڑی سالک دی رگ رگ تے لوں لوں نوں تڑفا کے رکھ دیندی اے۔
عرفان ذات توں بعد سالک اندر حق دیاں نصلتاں نمایاں ہو جانیاں نیں۔ یوسف چشتی موجب:
”اس شخص کی نگاہ میں پتھر اور سونا دونوں برابر ہو جاتے ہیں بلکہ اس دنیا ہی
کی کوئی قیمت باقی نہیں رہتی وجہ یہ ہے کہ جب وہ شخص اللہ سے محبت کرتا ہے
تو اُسے بطفیل محبت، عرفان حاصل ہو جاتا ہے۔ اور عارف دنیا کی حقیقت
سے آگاہ ہو جاتا ہے کہ یہ دارالغرور ہے۔“ (22)

ایہ اوہ مقام اے جدوں اوہ جابر اگے کلمہ حق آکھن توں نہیں چوکدا۔ حضرت ابراہیم
دا کلمہ حق آکھنا، نبی آخر الزمان علیہ السلام دا اہل طائف اگے نعرہ حق بلند کرنا تے منصور حلاج دا کلمہ حق
ایہدیاں عملی مثالاں نیں۔ محمد خالد رانا دی صرف دو مصرعیاں تے بنی نظم ”وصل“ ایس فلسفے دی
ترجمان اے۔ لکھدے نیں:

زمینوں اڈ کے دور اسمانیں چڑھ گئی مٹی، مٹی لہسن دے لئی کنا پینڈا کر گئی (23)

دیدار، رویت، وصل جیہڑا اک صوفی دا اصل مطمح نظر اے جس کارن تن من دھن سبھ
کجھ خالق دی خاطر غرق کر دتے جان دے نیں اوس ویلے صبر ایوب سامنے آؤندا اے تے ایس
دی انتہا وچ شمس تبریز اپنی کھل کھچو دیندے نیں۔ بلھے شاہ گھنگھر وپا کے کچن تے مجبور ہو جان دے
نیں۔ تے بابا فرید کاٹھ دی روٹی بنھ کھو وچ لٹک جان دے نیں۔ عشق دی آگ مادھونوں لنگا اشناں
لئی اڑاندی تے فیر واپس پرتاندی اے تے وارث شاہ نوں بھاگ بھری توں بے نیاز کر دیندی
اے۔ سلطان باہو جدوں ایہدی لپیٹ وچ آؤندے نیں تے احمد نگر ای بدل جاندا اے تے میاں
محمد بخش صاحبہوراں تے اُکا ای اپنے آپ نوں رب دے حوالے ای کردتا سی۔ اجو کے دور وچ
نیلما درانی دنیا دی بے ثباتی بارے لکھدیاں نیں:

دنیا تے اک رستا اے/ سبھ نے اپنے گھر جانا اے/ کون سدا زندا

رہندا اے/ اک دن سبھ نے/ مر جانا اے (24)

ایس توں اڈ نیلما ہوراں دیاں نظماں ”ایس دنیا وچ“، ”ہر آدمی کلا آؤندا اے“، ”رب جد
اکلا پے توں ڈریا“ تے ”اوہدیاں تا نگھاں“ صوفیانہ فکر دی وڈی نمائندگی کردیاں نیں۔

کے وی دور وچ ایہ ممکن نہیں کہ دھرتی صوفیاں توں خالی ہو جائے تے عارفاں تے
 کالماں توں وٹھی جائے۔ فیر ادب تے علم دیاں مجلساں تے محفلاں کسٹراں ایہناں توں خالی ہو
 سکدیاں نیں۔ البتہ صاحب نظر ہی ایہناں دی بھال کر سکدے نیں۔ پر جیہڑا صوفیانہ عنصر ہر فرد
 وچ موجود اے اوہ جدوں جوش ماردا اے تے فیر اوہدے افعال تے اعمال وچ تصوف دارنگ
 ضرور دسدا اے جسٹراں کے جدید پنجابی نظم وچ ماجد صدیقی، طاہر وزیر آبادی، ہارون عدیم، ضیاء
 اللہ ضیاء، رفاقت حسین، حمید تبسم، شوکت علی قمر، منیر نیازی، عاصم بخاری تے سلمان سعید توں اڈ
 ڈھیر شاعراں دیاں نظماں وچ صوفیانہ رنگ پڑھن نوں ملدا اے تے کجھ شاعراں دیاں
 نظماں وچ تے اچ کوئی تے موجود اے۔

حوالے

- 1- ظفر مقبول میاں (مرتبہ): نوائے منظر؛ سائیں مولا شاہ ویلفیئر سوسائٹی، گوجرانوالہ، 1988ء
ص 32
- 2- ایضاً ص 43
- 3- اختر شمار: میلہ چار دیہاڑے؛ وجدان پبلی کیشنز، لاہور، 2010ء ص 55
- 4- شگفتہ نازلی: سوچاں دیاں صورتاں؛ انسٹیٹیوٹ آف پنجابی لینگویج اینڈ کلچر، لاہور، 1999ء
ص 115
- 5- سید امین الدین احمد: تذکرہ حضرت علی ہجویری؛ شعاع ادب، لاہور، سن، ص 82
- 6- نادر جاجوی: رکڑ رڑے تندور؛ اپنا ادارہ فیصل آباد، 1986ء ص 26
- 7- عبدالقیوم خان: ہجران بھرے سراب؛ پنجابی مرکز سلطانی پورہ، لاہور، 2002ء ص 77
- 8- زمان شیرازی، سید: سانجھا روگ؛ سرینا عدن پریس، شیخوپورہ، 1999ء ص 141
- 9- فیاض قرشی: کھنڈ بھڑولی؛ بزم مولا شاہ اسلام پورہ، لاہور، 2011ء ص 61
- 10- علی اعجاز: رڈے دادکھ؛ پنجابی مرکز سلطانی پورہ، لاہور، 2010ء ص 40
- 11- طفیل خلش: مٹی دی خوشبو؛ ادارہ پنجابی لکھاریاں جیاموسی، لاہور، 1992ء ص 53
- 12- شاہدہ دلاور شاہ: اک گواچی شام؛ محبوب پبلی کیشنز، لاہور، 2005ء ص 23
- 13- جاوید سوز: آلے دوالے؛ پاکستان رائٹرز اینڈ اسکریپٹرز فورم، لاہور، 1985ء ص 11
- 14- احمد ظفر: پتن پتن؛ ظفر مظفر پبلشرز، راولپنڈی، 1989ء ص 20
- 15- رشید انور، ڈاکٹر: منزلاں؛ ادارہ پنجاب رنگ رام گلی، لاہور، 1968ء ص 132
- 16- اقبال صلاح الدین: باردی سار؛ یونیورسٹی بکس، لاہور، 1976ء ص 78
- 17- مختار عالم: تن و جھلی؛ کیتھولک چرچ بیرون کوہاٹی گیٹ، پشاور، 1989ء ص 150
- 18- محمد دین فوق: سوانح حیات حضرت علی بن عثمان؛ علماء اکیڈمی، لاہور، 1980ء ص 84
- 19- عاصم بخاری: دل چڑیا دا آہلنا؛ اظہار سنز، لاہور، 2008ء ص 136
- 20- عبدالجبار غوری: سوچ دی گجھل؛ مسعود کھدر پوش ٹرسٹ، لاہور، 2007ء ص 27

- 21 شائق حسین شائق: کندھاں اتے لیکاں؛ الحمد پبلی کیشنز، لاہور، 2004ء ص 86
- 22 یوسف سلیم چشتی: تاریخ تصوف؛ علماء اکیڈمی محکمہ اوقاف، لاہور، 1976ء ص 133
- 23 محمد خالد: مٹی دے وچ وسدی مٹی؛ پاکستان پنجابی فکری سانجھ، لاہور، 2007ء ص 107
- 24 نیلما ناہید درانی: دکھ سبھا ایہ جگ؛ ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور، 2004ء ص 26

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:74, Jan.-June. 2015, pp 67-76

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری۔ جون 2015ء، مسلسل شمارہ 74

خواجہ غلام فرید تے فطرتی حُسن

ڈاکٹر شازیہ شعیب

شعبہ فارسی

گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ اسلامیہ کالج برائے خواتین

کوہ روڈ لاہور، پاکستان

Abstract

Love of nature and captivating scenic beauty has always been a constant theme of almost all Punjabi poets. However, the worth of the renowned Punjabi (Bahawalpuri Dialect) Sufi poet, Khawaja Ghulam Farid, is not only individualistic in this regard, but also undeniably important. This Punjabi poet, who was a devout lover of nature and knew seven languages, was deeply in love with his region. Precisely because of this, Khawaja Ghulam Farid's kafis are a perfect reflection of the society and culture of Rohi. This expert artist has woven with his words colorful and picturesque images of the desert of Rohi__ images of such magical beauty that they defeat the spell bounding quality of rivers and meadows. The

sentiments which overcome and hover over this region in rain_ drenched seasons, and the way the thorny bushes of Rohi (Peelu, Deela, Laaray, phog, karair, karar, kanda) exhibit their spring, Khawaja Ghulam Farid has preserved all this with his pen. In other words, it will not be wrong, if we say that this patriotic poet, with his grand and lively poetry, has given an alluring permanence and an eternal color to the Bahawalpuri Reasti Culture, Custom and dialect.

.....

پنجابی (ریاستی/ بہاولپوری لہجہ) زبان دے وڈے صوفی شاعر خواجہ غلام فرید مٹھن کوٹی (1845-1901ء) دی تخلیقی کائنات دے بے شمار فکری کچھ نہیں۔ اونہاں دا کلام اک اجیہا استعارہ اے جیہدے وچ تصوف، ریاستی وسیب تے رسماں رتیاں دا اک من موہنا منظر ظاہر ابھر کے سامنے آؤندا اے۔ اوہدی بنیاد اونہاں دی سمندروں ڈوٹکھی علییت تے حکمت و دانش اتے قائم اے۔ ایہ علییت تے حکمت پھو کے تے بے رس وچاراں اتے نہیں اُسری سگو حیاتی دے سارے ذاتیاں نال بھر پورے اے۔ دُکھاں تے سُنکھاں دی دُھپ چھاں وی اے تے روہی دیاں رومان پرور فضاواں وی ایہدے وچ ویکھیاں تے محسوس کیتیاں جاسکدیاں نیں۔ چولستان دیاں مٹی اڈاندیاں ہنیریاں تے بدلاں دی کن من اصلوں انسانی زندگی دا ای اک دلفریب افسانہ اے۔ پرندیاں دیاں اڈاریاں تے صحراواں وچ اونٹھاں دیاں قطاراں سحر دوپہر وچ پانی دے گھٹ نوں ترسدے جانوراں دیاں بے تابیاں دے اوہلے خواجہ فرید زندگی دیاں متحرک تصویراں پیش کیتیاں نیں۔ اونہاں دی شاعری اچھے مقامی رنگ نال رنگی ہوئی اے ایہدے نال ای اونہاں دے فن دی دنیا سچی ہوئی اے۔

ایس سلسلے دے وچ ایہ گل گوہ گوچری اے پئی اونہاں دی شاعری وچ اونہاں دا باطن تے خارجی منظر اک اکائی وچ ڈھل جاندا اے۔ انج نہیں ہو یا کہ جذبات دا بیان وکھرے انداز دا ہووے تے منظر نگاری ایویں اک چوکھے دے طور تے فٹ ہو گئی اے۔ خواجہ صاحب

دے جذبیاں دی کیفیت کدی تے اونہاں دی منظر نگاری وچ اُبھر دی اے، کدی خارجی منظر اونہاں دے باطن دی جھلک دکھاندا اے۔ سبھ توں ودھ گل ایہ وے کہ اونہاں اپنی شاعری پچھوکڑ لئی جیہڑا علاقہ چُنیا اے اوہ ایویں رمی جہی منظر نگاری لئی کوئی سہولت فراہم نہیں کردا۔

روہی دے بے آباد تے بنجر علاقے وچ یاں تے چھوٹے چھوٹے ٹوے، ٹے، ٹوے، ٹوے تے جھاڑ بوٹ نیں تے یاں فر چارے پاسے ریت ای ریت اے۔ انج دے حُسن والی گل کوئی نہیں پئی شاعر جنہوں دیکھے تے اوہدی داخلی دنیا وچ شعر آکھن واسطے ہلچل مچ جائے۔ پر خواجہ صاحب دا کمال دیکھو پئی ایہو جہیا ماحول ای اونہاں دے اندر تھرتھل پا دیندا اے، اوہ ایہناں منظر وچ ای ربی حُسن دے جلوے دیکھدے تے اپنے قاری نوں مسور کر دیندے نیں۔ ریت دے ٹے، پانی دے ٹوے، نکلی نکلی وستیاں، چردیاں بکریاں، کریر دے رُکھ، لانے، پھوگ، پھلاری، بوٹیاں دیاں جھاڑیاں وچوں کیہڑی شے نہیں جیہڑی جھمر پاندی اکھاں دے سامنے نہیں آجاندی۔ اک گھڑی اوہ ہوندی اے جدوں روہی تیز دُھپ نال بھلسدی جا پدی اے، بندے تے پُشو پانی دے اک اک قطرے نوں ترس رہے ہوندے نیں۔ فیر اوہ گھڑی وی آجاندی اے جس ویلے کالے کالے بدل ہر پاسے چھا جاندا تے امیدیاں دی دنیا جگان لگ پیندے نیں۔ رکن مَن ہولی ہولی تیز بارش وچ بدل جاندی اے۔ مُرجھائے ہوئے چہریاں اتے زندگی دیاں رونقاں آجانیاں نیں:

روہی را وے تھیاں گلزاراں
تھل چترانگ وی باغ بہاراں
گھنڈ تنواراں بارش باراں
چرچے دھانوں گانوں دے
مدستانی خوش دترے
سالہو سوہے کیسر بھنڈے
سہجوں مینہ برساتوں سنڈے
جھر گے لانگھے لانوں دے (1)

حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”خواجه صاحب دی شاعری دی دوسری انفرادیت منظر کشی اے۔ اونہاں نوں
روہی (چولستان) دے علاقے نال انج محبت اے جیویں حافظ شیرازی نوں
خاکِ پاک شیراز نال انس سی۔ آپ روہی دے علاقے دی گجھ ایسے انداز
نال منظر کشی کردے نیں کہ سارا نقشہ اکھاں اگے گھم جاندا اے۔“ (2)

ایسے طرح پیلو توڑ دیاں الہڑ مست ٹیاراں دا اک دلکش منظر اے۔ ایہ اک متحرک منظر
اے جیہڑا جیوندی جاگدی زندگی دی علامت اے۔ ایسوں وی ایس گل دا ثبوت ملدا اے کہ
خواجه صاحب دا باطن تے فطرتی منظر آپس وچ جذب ہو جاندا اے جیہڑا کہ خارجی منظر
وی اینا رنگ ڈھنگ تے رنگ روغن قائم دائم رکھدے نیں۔ جے خواجه صاحب دیاں کافیاں
پڑھن والے بندے نے کدے روہی نہ وی دیکھی ہووے تے اونہوں وی انج ای لگے جیویں اوہ
روہی دے کسے اُپے تے کھلوتا نظارے تک رہیا اے:

کھمنیاں کھمن رنگلیاں

رم جھم بارش باراں

بدلے گوڑھے سانورے

وچ برسات دیاں دھاراں

مارو والیاں کھارڑے

سنجڑے تھلڑے باراں (3)

ساون دا مہینہ انج تے ہر پاسے آؤندا تے اپنے رنگ دکھاندا اے پرفرید دی روہی وچ
ساون کچھ اجہی مستی نال آؤندا اے پئی شاعر ترف کے آکھن اتے مجبور ہو جاندا اے:

آئے مست ڈھاڑے ساون دے

وہ ساون دے من بھاون دے (4)

خواجه صاحب دے علاقے لئی بارش امید تے زندگی دیاں رونقاں بخشن والی چیز اے۔
بجلی دی چمک، بدلاں دی گرج تے مینہ دی پھوار نہ صرف اک خوبصورت منظر پیش کردی اے
سگوں اوتھے دی فضائوں، خوش بختی تے محبت نال مالا مال کر دین والی اے:

مل مل آئے بادر کارے
 بجلی چمکے مینہ پھنگارے
 گج گج گج کرے دھدکارے
 جھوک سہاگ سہاندا ہے (5)

خواجہ صاحب جدوں اپنی رُوح دی کسک تے اضطراری کیفیت نوں فطرت دے حسین پس منظر نال بیان کردے نیں تے انج لگدا اے جیویں بیاباناں، ریگزاروں، ٹیلیاں تے جھیلاں دا سارا حُسن اونہاں نے اپنے نغمیاں وچ رچا لیا اے۔ بیابان دی اتھاہ تے گھمبیر خموشی دیاں موجاں اُتے ڈولدے لجیاں وچ شاعر نے زندگی دے حُسن تے تازگی نوں محسوس کیتا اے۔ اوس نے جھاڑیاں تے خشبودار جنگلی بوٹیاں وچ لگ کے لفظی نقش گری تے صوتی اثرات دی مدد نال سبگ تے دلفریب کافیاں دے ان گنت محل اسارد تے نیں۔ فیروڈی خصوصیت ایہ وے کہ اونہاں نے منظر اں دی ایویں ظاہری شکل شباہت نوں شعر دا موضوع نہیں بنایا سگوں ہر تھاں انسانی دل تے اوس دے تاثر نوں مکھ رکھیا اے۔ چنانچہ جدوں بہار دا موسم اپنے شباب اتے ہوندا اے تے خواجہ صاحب دادل بے چین ہو جاندا اے تے اوہ بے اختیار پُکار اُٹھدا اے:

گزری ڈکھ ڈوہاگ دی واری
 روہی گل پھل نال سنگاری
 مد مستانی ڈہنہ ماہاری
 بادشمالی لُر کے دو (6)

”خواجہ فرید فطرت دے گھنڈ کھول شاعر نیں۔ قدرتی ماحول دی کچھ نے اونہاں دی رُوح نوں وسعت تے تازگی دی دولت نال مالا مال کردتا اے۔ اونہاں نے فطرت دی جھولی وچ رہ کے اوہدے کولوں سکون تے مستی دے خزانے لُٹے۔ انگریزی شاعر ورڈز ورثہ تے فرانسیسی شاعر بادلیئر دیاں نظماں دیکھو ہر تھاں اک ای روح کار فرما نظر آوے گی۔ ایہو چیز خواجہ صاحب دیاں کافیاں وچ سُر اں بھر دیندیاں نیں۔“ (7)

وسدا مینہہ ہووے، چاندنی رات ہووے، چارے پاسے خوشیاں نچدیاں ہون تے سارا ماحول
رومان وچ ڈبیا ہووے تے کیویں ممکن اے خواجہ صاحب دے تخلیقی جذبیاں نوں جگانہ دین:

چاندنی رات ملہاری ڈینہہ ہے، ٹھڈریاں ہیلاں رم جھم مینہ
سوئی موسم لکڑا نینہہ ہے، گئے ویلھے غم کھاوون دے (8)

خواجہ صاحب دی بہاریہ شاعری تصوراتی تے خیالی قسم دی نہیں سگوں مشاہداتی تے
تجرباتی اے۔ اونہاں نے جو کجھ ویکھیا تے جیویں محسوس کیتا اونہوں فن دے سچے وچ ڈھال دتا۔
اونہاں دی ریہتل دیہاتی تے ریگستانی فضاواں والی سی۔ ایسے کارن اونہاں دے وچاراں دے
پچھو کڑ وچ شہراں دے گلی بزار نہیں سگوں پنڈاں دیاں گلیاں تے ریگستانی میدان میں۔ پشو آں
دیاں ٹلیاں دیاں آوازاں میں:

تھیاں روہی مینگھ ملہاراں
گل گل گلزار بہاراں
وچ سوہندیاں گھنڈ تنواراں
ہر ٹوبھے چھانگاں چھیڑے (9)

حضرت خواجہ نوں ساؤن دے موسم نال عشق سی۔ ایسے لئی اوہ ایس دل فریب تے دلکش
موسم دیاں تصویراں اُلکدے نہیں تھکدے۔ ہر تھاں بیان دا انداز نوں تے تازہ اے:

تھئے تھلڑے باغ بہار وے
چودھار گل گلزار وے
کتھے چٹکیں دے چھنکار وے
کتھے ٹیاں دے گھنکار وے
ڈینہہ رات مینگھ ملہار وے
وچ پکھیاں دے چھنکار وے (10)

رفیق خاور جسکانی خواجہ صاحب دے اُپے ذوق تے فطرتی حُسن نال اونہاں دے
جذباتی لگاؤ بارے لکھدے میں:

”خواجہ صاحب نوں فطری منظرآں دی جھولی وچ نہ صرف سکون تے محویت

دے خزانے لہدے نیں سگوں آہنگ تے فرہنگ دا اک ٹھاٹھاں ماردا
 سمندر وکھالی دیندا اے جیہدیاں لہراں نال کھیڈ دیاں کھیڈ دیاں اوہ حُسن
 تے جمال دی اوس ٹیسی تک اپڑ جاندے نیں جتھے صبح ازل نمودار ہوئی سی،
 اوتھے پہنچ کے دل مادی دنیا دے خیالاں فکراں توں آزاد ہو جاندا اے۔
 محویت تے وجدان دا عالم زندگی دی کسے چیک نال الٹ پلٹ نہیں
 ہو جاندا۔ جنگل تے پہاڑ دی چُپ چاں وچ وی نغے دی گونج سنائی دین لگ
 پیندی اے تے بندہ تے دھرتی اگومک ہو جاندے نیں۔“ (11)

خواجہ صاحب روہی دے وسنیکاں دے وچ جا کے رہندے سن، اونہاں نال ہمکلام
 ہوندے تے اونہاں دے دکھاں سکھاں نوں نیڑے توں ویکھدے تے محسوس کردے سن ایس لئی
 اونہاں نوں ایس ساری لوکائی نال انتاں دی محبت سی۔ ایسے کارن اونہاں نے ایران، توران دی
 بجائے اپنے آل دوالے دیاں چیزاں نوں تخلیقی اظہار لئی ورتیا اے۔ اوہ گل، بلبل، سنبل تے
 ریحان دی بجائے پیلوں، ڈیلہاں، لانے، پھوگ کریر، کنڈا تے کرڑ دا تذکرہ ملدا اے۔
 جھاڑیاں تے کنڈے وی بہار دا منظر پیش کردے نیں۔ کسے اچھے منظر دی دس نہیں پیندی جیہڑا
 اوپرا اوپرا جیہا ہووے تے روہی دے قدرتی حُسن نوں زائل کردے:

رُت ساون دی ڈہنہ ماہاری

بادشالی کن من جاری

بوئی لانی کھپ خوب پھلاری

کرڑ کنڈا سبھ بھوندا ہے (12)

خواجہ صاحب نے بہار دے موسم دا مزا چولستان (روہی) توں اِنج لُٹیا اے کہ اوتھے
 بارش امیدیاں تے مسرتاں دی پیامبر بن جاندی اے۔ ہر پاسے ہریالی آ جاندی تے لوکاں نوں
 خوشیاں نال نہال کر دیندی اے۔ خواجہ صاحب روہی دے وسنیکاں دی ایس خوشی وچ شریک
 ہو جاندے نیں، ایسھوں اونہاں دے تخلیقی جذبیال نوں تحریک ملدی اے:

ساون مینہ برسات دی واری

پھوگ پھلی کھپ پھلے

گا جاں گجکن بجلیاں لسکن

ذوقوں دڑی چلے

دھامن کترن سنھ تے سبھوں

چتر سہاگ دا جھلے (13)

ڈاکٹر طاہر تونسوی ”خواجہ غلام فرید۔۔ شخصیت اور شاعری“ وچ لکھدے نیں:

”خواجہ فرید دیاں کافیاں وچ موسماں دی ادلا بدلی دے نال نال ریت تے

روایت دے چولے وی بدلدے نیں تے ساؤن دے مہینے وچ جذبے وی

جوان ہو جاندے نیں۔ اُمتگاں آپنا جو بن دکھان دیاں نیں۔ آرزواں تے

تمناواں نہ صرف مچل دیاں نیں سگوں اونہاں اتے نکھار وی آجاندا اے۔

خوشیاں دے نال نال غماں دے بدل وی اُندے چلے آؤندے نیں۔ خواجہ

فرید نے خوشی تے غم دے ملے جُلے زندگی امیز جذبیاں تے احساساں دی

عکاسی آپنیاں کافیاں وچ کیتی اے تے خوب کیتی اے۔ سگوں اک انوکھے

انداز وچ منظر نگاری دا کمال دکھایا اے۔“ (14)

چیترا دا موسم سرائیکی زبان دے علاقے وچ زندگی بخش تے جنوں خیز ہوندا اے۔

جذبے سُنتیاں انگڑائیاں لے کے جاگن لگ پیندے نیں۔ رومان انگیز جذبے انسانی دنیا توں دکھ

چرند پرند وچ وی دیکھے جاسکدے نیں۔ خواجہ صاحب نے آپنیاں کافیاں وچ حیاتی دے ایس کچھ

دی وی خوب تصویر کشی کیتی اے:

آیاں رُتاں من بھانوںیاں

لالیاں لون تے کاو نیاں

ول تانگھ چاوے چاو نیاں

ول رس وسوں ہک واروے (15)

آبادیاں توں وحشت تے ویرانیاں نال محبت عاشقاں دا خاصہ تے رہیا ای اے پر

اسنہاں ویرانیاں وچ قوس قزح دے رنگ عاشقاں دیاں اندر دیاں کیفیتاں نال ای بھرے

رہندے نیں۔ اُنچ ظاہر طور تے جنگل تے ویرانے کنے وی پُر ہول کیوں نہ ہوں، عاشقاں دیاں

باطنی کیفیتاں ایہدے وچ رنگ تے نورا چھڑکاء کر کے اونہوں نے ہور حسین بنا دیندے نیں۔
 خواجہ صاحب دی شعری کائنات وچ سانوں جتھے خوبصورت منظر اں دا ذکر ملدا اے
 او تھے کجھ کو جھے نظارے وی دکھالی دیندے نیں پر اونہاں نے اونہاں نظاریاں وچ اپنے ذوق
 مطابق اچھے خوبصورت تے دلکش رنگ بھرے نیں جنہاں دی وجہ نال اوہ غیر معمولی حیثیت دے
 مالک ہو گئے نیں۔ دوجے لفظاں وچ انج کہہ سکے آں کہ اونہاں کول مٹھاتے کوڑا آپس وچ
 بانہواں وچ بانہواں پا کے ٹردے نیں:

سوہنیاں ٹھیریاں یاں بڑے بھڑے
 ناز و والے لکڑے وڑے
 باہیں ٹوبھے پاڑے گھڑے
 ڈھڑھیں ڈکھڑاواں ہے یار (16)

حوالے:

- 1- غلام فرید، خواجہ: دیوان خواجہ فرید؛ بہ کوشش طاہر محمود گوریچہ، الفیصل ناشران، لاہور، 2006ء
ص 582
- 2- حمید اللہ شاہ ہاشمی: پیر فرید؛ تاج بک ڈپو، اردو بازار، لاہور، سن، ص 30
- 3- دیوان خواجہ فرید؛ ص 514
- 4- ایضاً ص 581
- 5- ایضاً ص 563
- 6- ایضاً ص 513
- 7- تونسوی، محمد کریم ودیگر: پریت مہار (مجموعہ مقالات)؛ بزم ثقافت، ملتان۔ 1971ء ص 48
- 8- دیوان خواجہ فرید؛ ص 582
- 9- ایضاً ص 518
- 10- ایضاً ص 700
- 11- رفیق خاور جسکانی: روح فرید؛ بزم ثقافت ملتان، 1977ء ص 52
- 12- دیوان خواجہ فرید؛ ص 750
- 13- ایضاً ص 107
- 14- طاہر تونسوی: خواجہ غلام فرید: شخصیت اور شاعری؛ اکادمی ادبیات اسلام آباد، 2007ء ص 63
- 15- دیوان خواجہ فرید؛ ص 536
- 16- ایضاً ص 258

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:74, Jan.-June. 2015, pp 77-90

کھوج
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2015ء، مسلسل شماره 74

ہیر احمد گجر وچ مذہبی تلمیحاں

سید غضنفر حسین بخاری

ایم۔ فل پنجابی، ایم۔ فل اسلامیات
احمد آباد شریف، ہارون آباد (بہاولنگر)

Abstract

In this Article writer dicusses Religious Allusions of Ahmad gujar,s Heer. He introduces shortly Ahmad gujar and His Heer. After that writer describe what is allusion? Introducing allusions in easy words then Heer Ahmad Gujar,s Religious Allusions has been marked by writer. Allusion,s stories has been presented in article. During presenting these incidents,s The holy quranic verses has used in this article. Different Tafseer,s of holy quran and religious books have used to get guidance. The writer try to proof Ahmad gujar Has lot of intrest with islamic history. The Quranic Allusions wich he used in his Qissa heer ranjha prove that the Holy Quran,s deep study take his immagination to light of reality.

.....

دمودرداس کھتری نوں پنجابی قصہ کاری دا باوا آدم آکھیا جاندا اے۔ دمودرداس کھتری نے پنجابی وچ قصہ ہیر رانجھا سبھ توں پہلاں نظم کر کے پنجابی ادب وچ قصہ کاری دی عینہہ رکھی۔

ایہدے توں ڈیڑھ سو ورہے مگروں 1682ء وچ احمد گجر نے ہیر دی کتھا نوں اپنی سوجھ، سیانف راہیں بیان کیتا۔ احمد گجر نے قصہ شاعری وچ جدت تے نواں پن پیدا کیتا۔ احمد گجر دے مڈھلے حالات بارے جانکاری سانوں کدھروں وی نہیں ملدی۔ شفیق عقیل ہوری احمد گجر بارے لکھدے نیں:

” احمد کوی پنجابی کے اُن شاعروں میں سے ایک ہیں جن کے بارے میں

ابھی تک معلومات حاصل نہیں ہو سکیں۔ صرف اس قدر پتا چلا ہے کہ وہ

اورنگ زیب کے عہد میں ہوئے ہیں۔“ (1)

احمد گجر اپنے قصے دے اخیر تے اپنے عہد تے سے بارے لکھدے نیں:

سن بیس تے چار اورنگ شاہی کتھا ہیر تے رانجھے دی ہوئی پوری (2)

جسراں اپروکت ہیر احمد گجر دے اخیر لے مصرعے اندر دسیا گیا اے کہ جدوں اورنگ زیب عالمگیر دی حکومت دا چوبیسواں ورہا سی اوس ویلے ہیر رانجھے دی ایہ کتھا پوری ہوئی۔ اورنگ زیب عالمگیر 1658ء وچ تخت نشین ہویا تے اوہدا چوبیسواں ورہا 1682ء بن دا اے۔ انج احمد گجر دی ہیر 1682ء وچ مکمل ہوئی۔ احمد گجر دے لکھن ڈھنگ نے آون والے شاعراں نوں حدوں ودھ متاثر کیتا۔ ایہی کارن اے پئی اوہناں مگروں آون والے شاعراں مقبل، حامد تے وارث شاہ نے احمد گجر دی لکھی ہوئی ہیر توں لا بھ چکیا تے اپنے قصیاں دی عمارت نوں اوہدی دتی ہوئی بنیا دتے تمیر کیتا۔ ایسے لئی احمد گجر نوں اک نویں مکتبہ فکر دا بانی وی آکھیا جاندا اے جیہنے ہیر قصے نوں نواں رنگ، نواں روپ تے نویں حیاتی بخشی۔ احمد گجر دی ہیر وچ موجود مذہبی تلمیحاں اوہناں دا مذہب نال گوڑھا سمبندھ دکھاندیاں نیں۔ ایس توں پہلاں اسی اوہناں دی ہیر وچ موجود مذہبی تلمیحاں بارے گل کرے ضروری معلوم ہوندا اے پئی پہلاں اسی تلمیح دے لغوی تے اصطلاحی معنیاں تے جھاتی پائیے۔

صنعت تلمیح دا تعلق صنائع معنوی نال اے۔ جدوں کسے شعریاں نثر پارے وچ کسے مشہور تاریخی واقعے، کردار، قرآن مجید دی آیت یاں کسے حدیث بارے اشارے نال گل کیتی جاوے اوس نوں صنعت تلمیح آکھیا جاندا اے۔ قاضی عبدالقدوس موجب:

”تلمیح کے معنی ہیں کسی چیز کی طرف سرسری نگاہ ڈالنا لیکن علم بیان کی

اصطلاح میں کسی قصے، کسی مشہور مسئلے، آیت یا حدیث مثل کا کسی علم کی

اصطلاح وغیرہ کی طرف کلام میں اشارہ کرنا تلمیح کہلاتا ہے۔ کلام کا مطلب

سمجھنے کے لئے اس کا جاننا نہایت ضروری ہے۔“ (3)

گوہ کیتا جاوے تے تلمیح دا مطلب کسے گل ول اشارہ اے۔ تلمیح اندر پوری داستان موجود ہوندی اے۔ قاضی ظہور الحسن تلمیح نوں اپنیاں اکھراں وچ انج بیان کردے نیں:

”کلام کسی مشہور قصے یا ایسے مشہور مسئلہ پر مشتمل ہو جو کتب مستعملہ میں مذکور ہو۔“ (4)

تلمیح علامت دے انتہائی نیڑے ہوندی اے۔ جد کہ علامت تلمیح دا اک آلہ اے۔ کیوں جے جدید علم بیان وچ تلمیحات نوں علامت نگاری نال مرصع کیتا گیا اے۔ تلمیح دی مدلل تے موثر تعریف ڈاکٹر فرمان فتح پوری کیتی اے۔ آکھدے نیں:

”تلمیح کے لغوی معنی ذر دیدہ نظر سے دیکھنا ہے یعنی جس کھانے میں نمک کی مقدار اگرچہ معمولی ہوتی ہے پھر بھی کھانے کے ذائقے کا مدار اُسی پر ہوتا ہے۔ بالکل اسی طرح کلام میں تلمیح کا استعمال چند لفظوں میں واقعات اور معنی کا سمندر بند کر دیتا ہے۔ تلمیح سے عموماً ایسے الفاظ یا فقرے مراد ہوتے ہیں جو اپنے پس منظر میں ایک لمبی چوڑی داستان رکھتے ہیں۔ جب تک کسی کو یہ داستان معلوم نہ ہو وہ الفاظ سے نہ کوئی لطف اٹھا سکتا ہے اور نہ ہی معنی سمجھ سکتا ہے۔ اس لئے ضروری ہو جاتا ہے کہ جب کسی شعر یا نثر پارے میں کوئی تلمیح نظر آئے تو اس کے پس منظر کو پوری طرح ذہن میں ابھارا جائے۔“ (5)

تلمیح لئی انگریزی وچ Allusion دا اکھر ورتیا جاندا اے۔ انسائیکلو پیڈیا برٹینیکا وچ Allusion دا معنی کجھ ایسراں بیان ہو یا اے:

“Allusion, in literature, an implied or indirect reference to a person, event, or thing or to a part of another text. Most allusions are based on the assumption that there is a body of knowledge that is shared by the author and the reader and that therefore the reader will understand the author’s referent.” (6)

کیوں جے تلمیح دا بنیادی مطلب اشارہ اے ایس لئی تلمیح راہیں کسے خاص واقعہ، کسے علمی

اصطلاح، مشہور مسئلے یا آیت، حدیث ول اشارہ کیتا جاندا اے۔ ایسراں دے تاریخی واقعات تے قرآن مجید دی آیتاں سانوں تلمیحاں دی شکل وچ ہیر احمد گجر اندروی لہجہ یاں نیں۔ اسی اتھے ہیر احمد گجر وچ موجود مذہبی تلمیحاں بارے گل کرنے آں۔ ایس لیکھ اندر ہیر احمد گجر دیاں مذہبی تلمیحاں نوں اوہناں وچ موجود واقعات دے سرناویاں پٹھ بیان کیتا گیا اے۔

1- حضرت آدم دا جنت وچوں نکلنا

گل انساناں دے باپ حضرت آدم علیہ السلام اللہ تعالیٰ دے برگزیدہ پیغمبر نیں۔ قرآن پاک وچ حضرت آدم علیہ السلام دی تخلیق تے ابلیس دا سجدہ کرن توں انکار والا واقعہ تفصیل نال موجود اے۔ حضرت آدم علیہ السلام نوں خلافت حاصل ہوئی تے اوہ اک عرصے تک کلم کلتیاتی لنگھاندے رہے۔ کیوں جے انسان دی فطرت تبدیلیاں قبولن والی اے ایس لئی حضرت حوا دی تخلیق عمل وچ لیاندی گئی۔ فیر حضرت آدم علیہ السلام تے حضرت بی بی حوا دا نکاح ہو یا۔ تفسیر نبوی وچ ایسراں ملدا اے:

” حضرت حوا کا حضرت آدم سے نکاح ہوا مہر مقرر ہوا۔ جو حضور نبی آخر

الزماں علیہ السلام پر درود بھیجنے کا ہدیہ تھا۔“ (7)

ایس توں بعد اللہ تعالیٰ نے آدم علیہ السلام تے حضرت حوا نوں عیش دی حیاتی دی نوید

سنائی تے فیر رب نے آدم علیہ السلام نوں فرمایا:

” وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ

شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ“

ترجمہ: اے آدم توں تے تیری بیوی دوویں ایس جنت وچ رہو گے جتھے جس شے نوں چاہو

کھاؤ پر ایس درخت کول نہ جانا تسیں جاؤ گے تے ظالماں وچوں ہو جاؤ گے۔

(البقرہ: 35)

ایہناں دوہناں ہستیاں نوں اجازت دتی کہ اوہ جنت دی ہر شے توں فائدہ چکن

ماسوائے اک رکھ دے۔ فیر شیطان اپنے کم وچ جت گیا کیوں جے اوہ حضرت آدم علیہ السلام نوں

بھٹکانا تے جنت وچوں بے دخل کروانا چاہندا سی۔ ابلیس اوہناں نوں پھسلان واسطے حیلے لہن لگ

پیا۔ اخیرى اوہنے حضرت آدم نوں ورغلا یا تے اوہناں نوں آکھیا پئی تسی ہمیش رہن والی حیاتی پان

لئی اوس رکھ دا پھل کھاؤ، حضرت آدم تے حضرت حوا یقیناً اوہدی گل وچ آگئے۔ سورة الاعراف

وچ ارشاد باری تعالیٰ اے:

”فَدَلَاهُمَا بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْءَاتُهُمَا وَطَفِقَا
يَخِصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَنَادَاهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنِ
تِلْكَمَا الشَّجَرَةِ وَأَقُلُّ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ“

ترجمہ: سو (اوہ) ایہناں دونوں نوں فریب نال تھلے لے آیا فیر اوہناں
دونوں نے جدوں اوس درخت نوں چکھیا دونوں دیاں شرمگاہواں اک
دوجے دے سامنے بے پردہ ہو گئیاں تے دونوں اپنے اُتے جنت دے
پتے جوڑ جوڑ کے رکھن لگے تے اوہناں دے رب نے آکھیا کہ میں تہانوں
دونوں نوں ایس درخت توں منع کیتا سی تے نہ کہہ دتا سی کہ شیطان تہاڈا
کھلا دشمن اے۔ (الاعراف: 22)

ایس واقعے دی تلمیح احمد گجر نے اپنی ہیر وچ ایسراں ورتی اے:

حوا دغا دتا تدوں آدمے نوں دانا کھائے بہشت گلزار وچوں (8)

ایہ اوس ویلے دی گل اے جدوں ہیر سہتی نوں اپنا ہمراز بنا کے جوگی کول گھلدی اے۔
اوتھے سہتی تے جوگی دا آپو وچ مکالمہ ہوندا پیا اے سوانی تے مرد دے حوالے نال۔ سہتی تے جوگی
دے وچکار گل بات کراندیاں احمد گجر ہوری حضرت آدم تے بی بی حوادی تلمیح دا سہارا لیندے نیں۔

2- معراج شریف

حضرت محمد ﷺ رب دے سوہنے تے آخری نبی نیں۔ اوہناں توں بعد گل نبیاں دیاں
شریعتاں موقوف کر دتیاں گئیاں۔ اوہناں توں بعد سلسلہ نبوت نوں نہ صرف ختم سگوں سر بہمہر کر دتا
گیا۔ ایسے پاروں اوہناں نوں پچھلے گل نبیاں توں بوہتے معجزات نال سرفراز ہون دا شرف حاصل
اے۔ اوہناں دے معجزات وچ اول درجے تے واقعہ معراج اے۔ واقعہ معراج اک اچھا واقعہ
اے جیہڑا نبی ﷺ تے پروردگار وچکار ملاقات دا واضح ثبوت اے۔ اس واقعے دے حوالے نال
سورۃ بنی اسرائیل وچ انج ذکر ملدا اے:

”سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ

الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ“

ترجمہ: بے عیب اے جیہڑا لے گیا بندے اپنے نوں راتوں رات

(ابدی) مسیت الحرام توں (پرلی) مسیت اقصیٰ تک جس دے دوالے
برکت رکھی اے اساں تاں اسیں وکھائیاں ایہنوں کجھ اپنیاں نشانیاں ضرور
ایہوای اے سن دا ویکھدا۔ (اسرائیل - 1)
نبی کریم ﷺ اپنی پھٹی زاد بھین اُم حانی دے گھرستے پئے سن کہ آپ ﷺ نوں بلاوا
آیا۔ سیرت النبی ﷺ وچ اے:

”رضوان جنت کو حکم ہوا کہ خاص مہمان سرائے غیب کو نئے ساز و برگ سے
آراستہ کیا جائے کہ شاید عالم آج یہاں مہمان بن کر آئے..... آپ ﷺ
کے گھر کی چھت کھلی اور جبرائیل نازل ہوئے۔ انہوں نے پہلے آپ کا سینہ
مبارک چاک کیا۔ پھر اس کو آب زمزم سے دھویا۔ اس کے بعد سونے کا
طشت ایمان و حکمت سے بھر کر لائے اور ان کو سینہ مبارک میں ڈال کر بند
کر دیا پھر آپ کا ہاتھ پکڑ کر آسمان پر لے گئے۔“ (9)

ایہدے توں مگروں آپ ﷺ نوں ستاں آسماناں دی سیر کروائی گئی۔ رب تعالیٰ دا قرب
حاصل ہو یا تے فیرواپس پہنچا دتا گیا ایس دوران ویلا رُک گیا تے جدوں آپ ﷺ واپس تشریف
لیائے تے آپ ﷺ دا بستر گرم سی، گھر دی کنڈی او سے طرح ہل رہی سی۔
ہیر احمد گجر وچ سہتی تے جوگی دے وچکار چوکھیاں ڈاڈیاں گلاں ہوندیاں نیں۔ جوگی
سوانیاں نوں بند دا اے، اوہناں دیاں برائیاں بیان دا اے اتھے تیکر آکھدا اے پئی:
رناں راہ مریندیاں دانیاں (دے) اسیں دیکھنے تھیں بیزار ہوئے (10)
اگوں جوگی دیاں ڈاڈیاں گلاں سن کے سہتی اوہنوں ٹھکواں جواب دیندی اے۔ اوہنوں
کھول کے ساریاں گلاں دسدی اے، اوٹھے احمد گجر ہوری واقعہ معراج دی تبلیغ نوں ایسراں
ورتدے نیں:

حکم نال جو نبی معراج کیتا جس دا رب دے نال وصال میاں
ہور احمد! کون شمار کیجئے نبی آپ بھی اہل عیال میاں (11)

3۔ قالوا بللیٰ

اوہ آکھن گے ہاں (کیوں نہیں)۔ قالوا بللیٰ توں مراد اوہ عہد اے جیہڑا عالم ارواح

وَجِ اللّٰهُ تَعَالٰى دِى ذَاتِ نِى اٰپِنِى مَخْلُوْقِ دِى سَہِیۡ فِرْدَاۡۤى كُوْلُوۡۤى لَتَا۔ قَاوَا بِلِیۡ سُوْرَةِ الْاَعْرَافِ، الْمَلِكِ، الْاِنْعَامِ تِى الْمُوْمِنِ دِیَاۤى اٰیٰتَاۤى دَا حِصْرَاۤى۔ لَیۡعْنِیۡ اِثْبَاتَا، اَقْرَارَا مَالِكَا دِی كِیۡتَاۤى دَا، مَالِكَا دِى وَجُوْدَا، اَوْسَا دِیَاۤى عِنَاۡنَاۡۤى دَا۔ جِدُوۡۤى كُفْرَا كُوْلُوۡۤى پَچھِیَا جَاۡۤى گَا كِہ تِہَا ڈِى كُوْلَا رَسُوْلَا آۡۤى تِى اُوہ سَہِیۡ آكھِنَا گِی ہَاۤى خَبْرَا دَرَا كَرِنَا وَا لَا سَا ڈِى كُوْلَا آۡۤى۔ پَرَا سِیۡۤى اُوہِنَاۤى دِیَاۤى گَلَاۤى نُوۡۤى تُوْجِہَا نَا لَہ سَنِیَا۔ لَیۡعْنِیۡ اَسِیۡۤى بَیۡغِیۡمِرَاۤى دِیَاۤى گَلَاۤى نُوۡۤى غُوْرِنَا لَسُنِنَا دِیۡ جَاۡۤى اُوہِنَاۤى نُوۡۤى جَہْطَلَا یَاۡۤى اُوہِنَاۤى دَا كِیہَا نِہ نِیَاۡۤى اِیۡہِ سَہِیۡۤى كِہ اُوہ اِپِنِیۡ كُوْلُوۡۤى گَلَاۤى گَہْرَا دِیۡ نِیۡ۔ اِسْتَحِیۡۤى اِیۡہِ سَہِیۡۤى دِی كُوْشِشَا كِیۡتِی جَا رِہِیۡ اِیۡہِ كِہ مُسَلِمَانَاۤى نُوۡۤى اللّٰهُ دِی رَجَاۡۤى دِی مَطَابِقَا حِیَاۡۤى لِنَگھَاۤى چَاہِیۡدِیۡ اِیۡہِ۔

قرآن مجید وچ ارشاد ہوندا اے:

”وَ اِذْ اَخَذْنَا رُبُّكَ مِّنْ بَنِيۡ اٰدَمَ مِّنْ ظُهُورِہِمۡ ذُرِّيَّتَہِمۡ وَ اَشْہَدَہُمۡ عَلٰۤى اَنْفُسِہِمۡ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوۡۤا بَلٰۤى شَہِدْنَا اَنْ تَقُوۡلُوۡۤا يَوْمَ الْقِيَامَةِ اِنَّا كُنَّا عَنِۢ هٰذَا غٰفِلِيۡنَ“

ترجمہ: تے جد پکڑی تیرے رب آدم دی اولاد توں اوہناں دی تے گواہ رکھیا ایہناں نوں ایہناں دیاں جاناں اتے بھلا تہا ڈا رب نہیں آں آکھیو تے کیوں نہیں اسیں اقراری آں تا آکھ نہ قیامت دے اسیں ایس گلوں بے خبرساں۔ (الاعراف: 172)

قالوا بلی دا ورتا سورۃ الملک وچ کجھ انج کیتا گیا اے:

” قَالُوۡۤا بَلٰۤى قَدْ جَاۡءَنَا نَذِيْرٌ فَكُذِّبْنَا وَ قُلْنَا مَا نَزَّلَ اللّٰهُ مِنۡ شَيْۡءٍ اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا فِىۡ ضَلٰلٍ كَبِيْرٍ“

ترجمہ: آکھیو نیں کیوں نہیں آیا سی اسماں کول کوئی ڈران والا پھیر جھٹھایا اسماں تے آکھیا اسماں نہیں اتا ریا اللہ نے کجھ وی نہیں تسی پر بڑے کراہ پئے ہوئے۔ (الملک: 9)

اک ہور تھیں قالوا بلی دا استعمال سورۃ الانعام وچ کجھ انج اے:

” وَ لَوْ تَرٰۤى اِذْ وُقِفُوۡۤا عَلٰۤى النَّارِ فَقَالُوۡۤا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَ لَا نُكٰذَبُ بِاٰیٰتِ رَبِّنَا وَ نَكُوۡنَ مِنَ الْمُؤْمِنِيۡنَ“

ترجمہ: تے جے کدے توں ویکھیں جد کھلہارے جان گے اپنے رب دے

سامنے فرمائے گا بھلا اوہ سچ نہیں آکھن گے کیوں نہیں سونہ اے اپنے رب
دی فرمائے گا تاں چکھو عذاب بدلے اوس دے جو تسیں بے ایمانی کردے
سو۔ (الانعام: 30)

مطلب ہر تھاں اکو ای اے۔ کہ کیہ راہ راست تے بلان والا کوئی تھاڈے کول آیا سی؟
تے سبھ آکھن گے کیوں نہیں اللہ دے نبی تے رسول یکے بعد دیگرے آندے رہے۔ تے اوہناں
دی بزرگی تے کبریائی دا اعتراف کر کے وی اسیں راہ راست تے نہیں آئے۔ قالوا بلبی دا اعتراف
اصل وچ اودوں ہو یا سی جدوں رب سوہنے فرشتیاں کولوں اپنی اطاعت تے ربوبیت دا اعتراف
کروا یا سی۔ احمد گجر نے ایس تلمیح دی ورتوں ایسراں کیتا اے:

عین شین تے قاف جنیت میری جہاں کیتا سی ایہ ویاہ میاں
میرے عقد وچ قطب وکیل آہا دونوں شاہد شمس تے ماہ میاں
قالو بلائے دا دن اسماں نیا روح نبی نے پڑھیا نکاح میاں
روح ایس دے نوں میرا رُوح ملیا ایہ روز میثاق دا راہ میاں (12)

ہیر تے را، بھجا جدوں را بے عدلی کول جان دے نیں تے اوہ اوہناں نوں قاضی ول گھل
دیندا اے۔ قاضی دے سامنے جدوں را بھجا پیش ہوندا اے۔ احمد گجر اوس ویلے قرآن دا سہارا
لیندے نیں تے آکھدے نیں قالوا بلبی دے دن اسماں نیا سی، اسی ہاں آکھی سی، ساڈا نکاح آپ
نبی پاک نے پڑھایا سی۔ اسی دھرتوں اک دو بے دے آں ساڈا اسمبندھ کوئی تخت ہزارے یاں
جھنگ دی بھوئیں تے جمن نال نہیں پنگر یا اسی الست برکم والے دیہاڑے دے اکدو بے دے ہو
چکے آں۔ ساڈا تعلق کوئی ایس جہاں دا نہیں سگوں ایہ بوہت پرانا اے۔ ازلاں توں اے، ساڈیاں
روحاں میثاق والے دیہاڑے دیاں اکدو بے نوں ملیاں نیں۔

3۔ حضرت یوسف علیہ السلام دا ذکر

حضرت یوسف علیہ السلام اللہ دے بڑے پیارے نبی سن۔ آپ حضرت یعقوب علیہ
السلام دے لاڈلے پتر سن۔ پنجابی دے تقریباً ہر قصے وچ براہ راست یاں بلا واسطہ حضرت یوسف
دا ذکر تلمیح دے طور تے ملدا اے۔ حضرت یعقوب نوں حضرت یوسف علیہ السلام نال بہت زیادہ
محبت سی۔ ایہو وجہ اے کہ جدوں حضرت یوسف دے بھراواں حضرت یعقوب توں اوہناں نوں جدا
کر دتا تے حضرت یعقوب رو رو کے ناپینا ہو گئے۔ احمد گجر دے قصے وچ حضرت یوسف علیہ

السلام دے حوالے نال دو تلمیحاں ملدیاں نیں۔ حضرت یوسف علیہ السلام دے قصے دے بارے
حفظ الرحمن ہو رہیں لکھدے نیں:

”یوسف کے واقعہ میں بے نظیر عبرتیں اور بصیرتیں پنہاں تھیں۔ مثلاً رشد و
ہدایت کی اہمیت، ابتلا و آزمائشوں پر صبر و استقامت۔ رضاء تسلیم کے
مظاہرے افراد و اقوام کے عروج، اقبال کے وقائع، خدائے تعالیٰ کے عدل و
رحم کی کرشمہ سازیاں، انسانی اور بشری لغزشیں اور ان کے انجام و مال، عصمت و
ضبط و نفس کی عجوبہ کاریاں، تو بلاشبہ وہ احسن القصص ہے۔“ (13)

حضرت یوسف تے حضرت بیٹامین نال اوہناں دے والد حضرت یعقوب علیہ السلام
انتاں دی محبت کردے سن۔ حضرت یوسف تے حضرت بیٹامین سبھ توں نکلے تے اک ماں وچوں
سن۔ ایہو وجہ سی کہ حضرت یعقوب علیہ السلام نوں ایہناں نال بڑی محبت سی۔ حضرت یوسف تے
بیٹامین توں علاوہ دو جی ماں وچوں 9 بھرا سن۔ اوہ حضرت یعقوب دی حضرت یوسف تے بیٹامین
نال محبت توں سڑدے سن۔ اوہناں نے حضرت یوسف نوں قتل کران دا منصوبہ بنایا۔ تر لے منتاں
کر کے باپ دی اجازت نال اوہناں نوں اپنے نال جنگل وچ لے گئے۔ اوہ تھے جا کے حضرت
یوسف نوں کھوہ وچ سٹ دتا۔ اوہوں اوہناں نوں قافلے والیاں نے کڈھ لیا تے مصر دے بازار
وچ وچن لئی لے گئے۔ آپ دے حسن دیاں ہر پاسے دھماں پے گئیاں، آپ نوں خریدن والیاں
وچ امیر لوکا ئی دی چوکی وڈی تعداد سی، اوہ تھے اک بڑھی مائی وی سی جیہدے کول سوتر دیاں اٹیاں
توں اڈ ہو رکھ نہیں سی اوہنوں جدوں امیر سوانیاں نے پچھیا پئی تیرے کول کیہ اے جیہڑا توں
ایہناں نوں خریدیں گی؟ اوہنے آکھیا میرے کول سوتر دیاں اٹیاں نیں۔ اوہدا جواب سن کے سبھے
ٹھاہ ٹھاہ کر کے ہسن لگ پئے:

” اَفْتُلُوا يُوسُفَ أَوْ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ وَتَكُونُوا
مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ ۝ قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَالْقَوْه
فِي غِيَابَةِ الْجُبِّ يَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ إِن كُنْتُمْ فَاعِلِينَ“

ترجمہ: یوسف نوں تے مارای دیویاں ایہنوں کسے (نامعلوم) تھان سٹ دیو
کہ تہاڈے باپ دارخ صرف تہاڈے ول ہو جائے۔ اوہدے بعد تسی نیک
ہو جانا۔ اوہناں وچوں اک نے آکھیا کہ یوسف نوں قتل نہ کرو۔ بلکہ اوہنوں

کسے انھے کھوہ وچ پا آؤ کہ اوہنوں کوئی قافلہ چک لے جائے تے تسی کرنا

ای اے تے انج کرو۔ (یوسف: 9-10)

بائبل وچ حضرت یوسف علیہ السلام دے مصر دے بازار وچ وکن بارے ایسراں ملدا اے:

”دو مدانیوں نے اسے مصر میں فوطی فار کے ہاتھ جو فرعون کا ایک حاکم اور

جلوداروں کا سردار تھا بیچا“ (پیدائش: 36:37)

ہیرنوں کھیڑیاں نال ٹوریا جاندا اے تاں اوہ رانجھے توں وچھڑن پاروں روندی اے۔
 فیر اوہ رانجھے نوں خط لکھدی اے۔ رانجھا وی ہیردی محبت پاروں مجبور ہو کے بال گوسائیں دے
 ٹلے تے جاندا اے تے اوہدے کولوں جوگ لین لئی اوہدے تر لے کردا اے۔ پہلاں اوہ انکار کر
 دیندا اے پر اخیر اوہ اوہنوں جوگ دیون دا فیصلہ کر دیندا اے۔ ایہ اوس ویلے دی گل اے جدوں
 اوہ پہلاں پہل جوگ دین توں انکار کردا اے۔ احمد گجر تمثیل دے سرنائیں پٹھ حضرت یوسف علیہ
 السلام والا ایہ واقعہ ایہناں اکھراں راہیں بیان کردے نیں:

مہتریو سبے نوں آئے بنی حکمت تدوں پکڑ (کھوہے) پالیا بھرائیں

قضا کار سوداگراں کڈھ لیتا اوہناں رکھیا وپچنے دے تائیں

بازار دے (وچ جا) لایو نیں قصہ کہیں تا سبھوں میں کہہ سنائیں

سوت اٹی گھن کے گئی بڈھی خریداراں دے داخلے ہون تائیں (14)

ایسراں جدوں ہیر، رانجھے جوگی نوں ملدی اے تے او تھے شکوے شکایتاں آپو وچ
 ہوندیاں نیں۔ رانجھا آکھدا اے پئی تیرے ماپیاں نے میرے نال چنگی نہیں کیتی، مینوں ٹھگیا
 میرے کولوں مجھاں چرالنیاں پر مینوں تیرا ہتھ نہ دتا، تیری ماں نے میرے نال دعا کیتا۔ ہیر
 جواب وچ آکھدی اے پئی رب ولوں جیہڑا عشق دانگنر ونڈیا گیا سی اسان اکوتھال وچ کھادا
 اے۔ اتھے احمد گجر اک واری فیر حضرت یوسف تے بی بی زلیخا دی تلمیح دا سہارا ایہناں اکھراں
 راہیں لیندے نیں:

اصل حق زلیخا سی یوسف دی ویاہی مصر عزیز دے نال میاں (15)

5۔ توبہ النصوح

توبہ دا لغوی معنی رجوع کرنا، پچھانہہ پر تنا، شریعت دی اصطلاح وچ گناہ چھڈ

کے اللہ دل رجوع کرنوں توبہ آکھیا جاندا اے۔ توبہ انسان دی تجدید نوتے اندر دی اصلاح نال عبارت اے۔ توبہ نال نہ نرا انسان دا اندر صاف ہوندا اے سگوں انسان اندروں ہولا وی ہو جاندا اے۔ بھیڑیاں تے کوھیاں کماں نال انسانی دل تے لگ جان والے داغ توبہ نال دھپ جاندا اے۔ توبہ انسان نوں اللہ تعالیٰ دے غیظ و غضب توں بچاندی اے تے توبہ دے سببوں اللہ تعالیٰ دی رحمت بندے نوں اپنی بکل وچ لے لیددی اے۔ توبہ النصوح دے متعلق قرآن مجید دی سورۃ التحریم دی آیت 8 وچ ارشاد باری تعالیٰ ہوندا اے:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا

ترجمہ: اے ایمان والیو! اللہ دی جناب وچ سچے دل نال توبہ کرو۔

اس آیت دی تفسیر وچ پیر کرم شاہ الازہری لکھدے نیں:

”آیت میں اہل ایمان کو ہدایت کی جارہی ہیں کہ اگر اس سے پہلے جہالت، کم فہمی، یا بشری کمزوری کی وجہ سے تم سے غلطیاں سرزد ہوتی رہی ہیں تو وقت ضائع نہ کرو فوراً اللہ تعالیٰ کے حضور صدق دل سے توبہ کرو تا کہ تمہارا رحیم و کریم خدا تمہارے گناہوں کے بد نما داغوں کو اپنے دامن کرم میں یوں چھپالے کہ کسی کو اُن کا اتہ پتہ بھی معلوم نہ ہو سکے۔“ (16)

ایس آیت مبارکہ وچ اکھر نصوحا ورتیا گیا اے۔ ایہدے متعلق پیر کرم شاہ الازہری

لکھدے نیں:

”پھٹے ہوئے کپڑے کو مرمت کرنا چاکوں کو رنو کرنا، نصاحتہ الثوب کہلاتا ہے۔ اگر نصوحا کہ یہ ماخذ ہو تو پھر یہ مطلب ہوگا جس طرح گناہوں سے تم نے اپنا ایمان تارتا کر دیا ہے اور اپنے تقویٰ کے پیراہن میں چاک ڈال دیے ہیں اور اب ایسی توبہ کرو کہ وہ چاک رنو ہو جائیں اور اُن کا کوئی نشان بھی باقی نہ رہے۔ ایک قول یہ بھی ہے کہ وہ شہد جس کو موم اور دیگر آلائشوں سے پاک کر دیا گیا ہو اسے غسل ناصح (خالص شہد) کہتے ہیں اگر نصوحا اس سے ماخوذ ہو تو مقصد یہ ہوگا تمہاری توبہ نفاق، ریا اور کابلی کی آلائشوں سے پاک ہونی چاہیے۔“ (17)

ہیر احمد گجر وچ جدوں رانجھا بال گوسائیں کولوں جوگ لے کے کالے باغ وچ ڈیرہ لاند

اے تے اوس ویلے اوہنے روپ وٹایا ہوندا اے۔ جدوں اوہدا ہیر نال میل ہوندا اے تے اوہ ہیر نوں چوکھے وڈے الاہے دیندا اے۔ اوہنوں آکھدا اے پئی میرے نال پریت دی پنگھ کیوں جھوٹی سی جے کرتوں کھیڑیاں دے گھرای وسنا سی۔ میرا دکھ درد سنن والا کوئی نہیں رہیا توں تے کھیڑیاں نال ویاہ کر کے موجاں مان رہی ایں۔ مینوں بیلیاں وچ مجھاں مگر گھل کے آپو توں گھراں وچ سکھ سانت وس رہی ایں۔ مینوں ٹھگ لتا ای میرے کولوں مجھاں چراں لئیاں نہیں تیرے دل وچ کجھ ہو اے تے اُتوں تیری جیجھ کجھ ہو آکھدی اے، توں دوغلی ایں۔ رانجھا ایسراں دیاں چوکھیاں وڑیاں گلاں کردا اے اگوں ہیر جیہڑا جواب دیندی اے اوہدے وچ احمد گجر نے نصوحا والی توبہ دی تبلیغ ورتی اے۔ احمد گجر ہوری لکھدے نیں:

میریاں موڈھیاں تے تیرا بھارا رانجھا رب بھا دے تاں بھارا تارنی ہاں
تیرے دانے لکیاں رہاں رانجھا میں تاں سوئی بیچار بیچارنی ہاں
نینیں دھیان تیرا منے وچ توں ہیں مونہوں تیرا ہی ناں اُچارنی ہاں
ذرا چاؤ ناہیں میرا کھیڑیاں تے توبہ توبہ میں (نصوحا) پکارنی ہاں (18)

6- عدل فاروقی

اسلام عدل و انصاف، اخوت و مساوات تے اک ہون دا درس دیندا اے۔ عدل و انصاف اسلام دی مڈھلی تعلیمات دی روح ہے۔ سبھ توں پہلاں اسی ویکھنے آں عدل ہوندا کیہ اے۔ عدل مصدر اے تے ایہدا مادہ ع د ل اے۔ ایہدے مادے وچ برابری، مساوات تے انصاف دا مفہوم اے۔ ابن منظور افریقی لسان العرب وچ عدل دا معنی کجھ ایسراں بیان کردے نیں:

عدل . انه مستقیم و هو ضد الجور، العدل: من اسماء الله هو الذي لا يميل بي الهوى، العدل الحكم بالحق (19)

ترجمہ: عدل: ایہدا معنی اے سدھاتے جور دی ضد اے۔ عدل اکھر اللہ تعالیٰ دے ناواں وچوں اے مطلب اوہ اپنیاں سدھراں ول نہیں ودھدا۔ عدل حق دے نال نرنے کرن نوں آکھدے نیں۔

قرآن مجید وچ ارشاد ہوندا اے:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ

ترجمہ: بے شک اللہ تعالیٰ حکم دیندا اے ہر معاملے وچ انصاف کروہراک
نال بھلائی کرو تے چنگا ورتارا کرو رشتہ داراں نال (النحل: 90)

تاریخ اسلامی وچ حضرت عمر فاروق دا عدل اپنی مثال آپ اے۔ حضرت عمر فاروق
دے دور حکومت وچ اوہناں نہیں اپنی رعایا نوں ودھیا انصاف دتا۔ اوہناں بلا تفریق دھرم، نسل،
رنگ سبھاں نوں اکو جیہا انصاف مہیا کیتا۔ دساں ورہیاں دے دور حکومت اندر حضرت عمر نے
روم تے ایران جیہیاں طاقتاں سنے 22 لکھ مربع میل علاقہ فتح کیتا، حضرت عمر اگلے حکمران نہیں
جیہڑے فرماندے ہوندے سی پئی دریائے فرات دے کنڈھے تے جیکراک کتابی بھکھ نال مر گیا
تے اوہدی سزا (عمر فاروق) نوں بھگتنی ہووے دی۔ حضرت عمر فاروق دے عدل نوں تلمیح دی شکل
وچ شاعر دھرتوں ورتدے لگے آوندے نیں۔ احمد گجر اپنی ہیر وچ وی عدل فاروقی دی تلمیح
وردتدے نیں۔ احمد گجر لکھدے نیں:

میںیں چار کے مچیا دعویاں تے بوہت جاندا ایہ تہیہ تال میاں
حق کریں جو عمر خطاب کیتا گلوں ساڈیوں لاء جنجال میاں (20)

ایہ اوس ویلے دی گل اے جدوں کھیڑے راجے عدلی دے آکھن تے قاضی کول پیش
ہوندے نیں تے ہیر دے حوالے نال اپنا دعویٰ پیش کردے نیں۔ ساری گل کھول کے دسدے
نیں پئی ساڈی کیسراں سیالاں نال ساکاداری ہوئی۔ کھیڑے دسدے نیں پئی کیسراں اسماں
رتجھاں تے چاواں نال ہیر سیال ویاہ کے اپنے گھر لیائے تے ہن ایہ مجھاں چارن والا (رانجھا)
ساڈی ہیر سیال اتے دعویٰ کری کھلوتا اے۔ ہن قاضی جی تہاڈے اگے بنیتی اے پئی تسی انصاف
دے تقاضے پورے کردیاں ہویاں حضرت عمر فاروق والا عدل کرو تے ساڈا ایہ سارا رولا نیڑو۔
ساڈے گلوں ایہہ جنجال لاؤ۔

احمد گجر دی شاعری وچ موجود قرآنی تلمیحاں اس گل دا اشارہ نیں پئی ایہناں دی فکر نوں
قرآنی فکر نے چوکھی جلا بخشی سی۔ ہیر احمد گجر وچ موجود اسلامی افکار ایس گل دا پکا پیدائشوت نہیں پئی
شاعر نوں اسلامی واقعات مونہہ زبانی یاد نیں۔ مکدی گل ایہ پئی ہیر احمد گجر وچ موجود مذہبی تلمیحات
نے ایس قصہ دی اہمیت وچ انتاں دا وادھا کردتا اے۔ پنجابی قصہ کاری دے کھیتر وچ بھادویں احمد
گجر، دمدر داس مگروں پنجابی دا دو جا قصہ کاراے پر احمد گجر دافن تے بیان ڈھنگ ایناں سوہنا
تے نویکلا اے پئی ایہناں اپنے مگروں آون والیاں قصہ کاراں نوں انتاں دا متاثر کیتا۔

حوالے

- 1- شفیق عقیل: پنجاب رنگ، عزیز بکڈ پولاہور، بار اول ستمبر 1968ء ص 36
- 2- سبط الحسن ضنیف، سید (مرتب): ہیر احمد گجر؛ لوک ورثہ اسلام آباد، اپریل 1992ء ص 159
- 3- عبدالقدوس عرشی: اردو تلمیحات و اصطلاحات؛ مکتبہ عالیہ لاہور، 1991ء ص 13
- 4- قاضی ظہور الحسن: اردو کی انسائیکلو پیڈیا؛ مطبع حیدری لاہور، 2003ء ص 407
- 5- فرمان فتح پوری، ڈاکٹر: زبان اور اردو زبان؛ حلقہ نیاز و نگار کراچی، 1995ء ص 187
- 6- <https://www.britannica.com/topic/allusion>
- 7- نبی بخش حلوانی: تفسیر نبوی؛ مکتبہ نبویہ لاہور، 1991ء ص 101
- 8- ہیر احمد گجر؛ ص 106
- 9- شبلی نعمانی: سیرت النبی ﷺ؛ دارالاشاعت کراچی، جلد چہارم، 1408ھ ص 228
- 10- ہیر احمد گجر؛ ص 105
- 11- ایضاً ص 105
- 12- ایضاً ص 147
- 13- محمد حفیظ الرحمن: قصص القرآن؛ مکتبہ مدینہ اردو بازار لاہور، ص 203
- 14- ہیر احمد گجر؛ ص 59
- 15- ایضاً ص 117
- 16- پیر کرم شاہ الازہری: ضیاء القرآن، جلد پنجم، ضیاء القرآن پبلشرز لاہور، ص 203
- 17- ایضاً ص 203
- 18- ہیر احمد گجر؛ ص 116
- 19- ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمد بن مکرم: لسان العرب؛ دار صادر بیروت، ص 43011
- 20- ہیر احمد گجر؛ ص 148

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:74, Jan.-June. 2015, pp 91-102

کھوج
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2015ء، مسلسل شمارہ 74

نفسیات دے شاعری تے اثرات تے پنجابی نظم

ثنا مدثر بٹ

شعبہ پنجابی، گورنمنٹ ڈگری کالج برائے خواتین نوکھر، گوجرانوالہ

Abstract

This typical study is based on Physocilgilcal aspects on Punjabi Poetry. It presents the emotions and activities related to emotions in specific situations. These emotions predict the poets inner feelings and outer environment. This research also presenting the effects of social crises over poets and their poetry. It is also showing the political, social, emotional and geographical in certainty of Literature and trageolics of society.

.....

نفسیات نے جتنے بندے دی حیاتی اُتے ڈھیر اثرات چھڈے نیں او تھے ای اوہدے ذہن نوں ڈھیر متاثر کیتا اے ایہ گویڈ شاعری دے مطالعے توں ہوندا اے۔ کیوں جے شاعر بہت زیادہ حساس ہوندا اے تے اوہ ڈونگھیائی وچ جا کے سوچدا اے ہر شے نوں نیڑے ہو کے دیکھدا تے محسوس کردا اے ایہو وجہ اے کہ شاعر دی شاعری پچھے کوئی نہ کوئی خاص واقعہ یا حادثہ لکیا ہوندا

☆ ایہہ مقالہ ڈاکٹر مجاہدہ بٹ (اسسٹنٹ پروفیسر، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور) تے ڈاکٹر سارا شاہد (صدر شعبہ ہیڈرسٹڈیز، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور) دی نگرانی وچ مکمل کیتا گیا۔

اے جیہڑا اوہنوں متاثر کردا اے شاعر دے دکھ درد دا احساس لفظاں راہیں ہوندا اے اوہنوں ایہ خاص مہارت ہوندی اے کہ اوہ اپنے دکھ نوں کس طریقے نال بیان کرے۔

حرف نہ مونہوں بولدے نیں نہ سارے گھنڈ کھولدے نیں پڑھن والا ہر حرف دا روپ اپنے اندر دے ہنیرے یاں روشنی وچ دیکھدا اے تے اوہناں پچھان دا اے پر ایہ ضروری نہیں ہے اوہو حرف دا اصلی روپ تے اوہدا اصلی ناں ہووے شعر حرفاں دے مختاں نال پروئے ہوئے ہار نیں پر زری محنت نال آکھیا شعر اک شدگاریا ہو یا بت اے جہنوں ویکھ کے مونہوں ”واہ“ تے نکل جاندا اے پر آہ کوئی نہیں کردا۔ ایس پھوکے بت وچ شاعر دا احساس اک دھڑکدا دل رکھ دیندا اے۔ احساس دا سیک ای شعر وچ اوہ نگھ پیدا کردا اے جہدے نال پڑھن والیاں دے دل پگھر دے نیں تے اوہناں دیاں اکھاں سانجھے دکھ دی کڑتن نال بچ جان دیاں نیں۔

احساس دی ایہ دولت شاعر نوں جذبیاں دی ہڈ ورتی توں لہدی اے۔ جتھے مونہہ زور جذبیاں نال جنگ نہیں کیتی جہدے اندر کوئی ٹٹ بچ نہیں ہوئی۔ جیہڑا اتھرواں دی کانگ وچ ڈبیا تے ہاواں دی ہنیری وچ پرومبلیاں وانگ اڈیا نہیں۔ اوہنوں غم دے تھوہ دی سار نہیں اوہدے سینے اُتے جدوں کسے دردی اپنا نمانا جیہا ہتھ رکھیا، اوہدے دل نے چوراں وانگ اندر واندرا لک چھپ جانا اے۔ دل وچ تر تھلی پان والے شعر بھرویں احساس دے بھانبر وچ ای سٹربل کے کندن ہوندے نیں ایہو جیہا نفسیاتی اثر شاعری وچ بھرنواں نظریں پیندا اے۔ شاعر دی شاعری چھپے کوئی نہ کوئی خاص محرک یاں اوہدے زمانے دے حالات دا گوڑھا اثر ہوندا اے۔ شاعر اں دی شاعری تے اوس ویلے دے حالات دا جائزہ ہی دسد اے۔ کہ جیہڑے ویلے اوہناں شاعری کیتی اوس ویلے اوہناں دے ذاتی، سماجی، ملکی تے بین الاقوامی حالات کیہ سن۔

پہلی عالمی جنگ نے پوری دنیا نوں عام طور تے برصغیر دے خطے نوں خاص طور تے جس دکھ تے کرب دا شکار کیتا اوس دا تذکرہ اسی صدی گزرن دے بعد وی سوچاں وچ اک بھونچال جیہا برپا کر دیندا اے۔ تاریخ دا مطالعہ دسد اے کہ پہلی عالمی جنگ دے سبب لگن والے روحاں دے زخم تے جسمناں دے پھٹ ذہناں دے معمولی افعال دا مطالعہ کردے رہے تے ذہن دے غیر معمولی تے نہایت اہم افعال دا جائزہ وی لیندے رہے۔ غیر معمولی ذہنی اعمال تے افعال نیں جیہڑے عموماً جاگتی دے عالم وچ واقع ہوندے ایہناں عملاں دا مطالعہ غیر معمولی

نفسیات دا کم اے غیر معمولی ذہنی اعمال نوں دو حصیاں وچ ونڈیا جاسکدا اے۔ (i) خواب، یعنی نومیت تے جنون، جہناں دی ماہر نفسیات سائنسی تشریح کر سکدے نیں (ii) روحانی مظاہر، جہدے لئی ہن تک سائنس کوئی تشریح پیش نہیں کر سکی۔ اتھے صرف پہلے حصے نوں یعنی خواب نوں ہی مختصراً بیان کردے نیں اللہ تعالیٰ نے دن کم کاج واسطے بنایا تا کہ انسان سارا دن کم کاج وچ مصروف رہے کوشش کرے تے اپنی ذہنی تے جسمانی لوڑ نوں پورا کرے ایس طرحاں جدوں بندہ سارا دن کم کر کے تھک جائے تے پنڈے دے مختلف اعضاء وی بہت زیادہ تھک جاندے نیں ایس تھکن نوں ختم کرن لئی آرام دی لوڑ ہوندی اے رب سوہنے نے آرام سکون واسطے نیندر جیہی نعمت عطا کیتی اے تاں بے بندہ جدوں کم کر کے تھک جائے تے آرام کرن لئی سوں جائے غرض کہ رات بندے دے سکون لئی بنائی گئی اے۔ نیندر رب دی بہت وڈی نعمت اے تے بے کر بندے کولوں نیندر دی نعمت کھولتی جائے تے بندے دی حیاتی دا نام نشان ہی مٹ جائے یا فیر ایہدی زندگی دے ہو رطریقے سلیقے بن جاوے۔

خواب خیالاں دی کھیڈ نیں۔ ایہو وجہ اے کہ خواباں وچ وی موجود مواد نوں دکھو وکھو جگہاں توں اکٹھا کر کے اک نویں شکل دتی جاندی اے تے اجیہے عمل دے دوران تنقید دی بالکل لوڑ نہیں رہندی۔ خواب نیندر دا ای اک حصہ ہوندے نیں تے نیندر باہری دنیا دیاں حقیقتاں دا سامنا کرن توں اک عارضی فرار اے نیندر دی حالت وچ ذہن تے شعور دی طاقت کجھ حد تک گھٹ جاندی اے تے لاشعور ذہن تے قابض ہون دی کوشش کردا اے۔

خواب آنا اک فطری عمل اے تے ایس توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کیوں بے خواب دے بارے قرآن مجید وچ وی ذکر اے جیویں کہ سورہ یوسف وچ خواب دا ذکر انج کیتا گیا اے کہ:

”اے میرے پروردگار! تو نے مجھے حکومت بھی عطا کی اور خوابوں کی تعبیر بھی سکھائی تو آسمانوں اور زمین کو پیدا کرنے والا ہے اور تو ہی دنیا اور آخرت میں میرا سرپرست ہے۔ اسلام پر میرا خاتمہ کر اور مجھے نیک لوگوں میں شامل کر لے۔“ (1)

ایس آیت توں واضح ہوندا اے کہ خواب آندے نیں تے ایہ اک فطری عمل اے عمومی

نفسیات وچ درج اے کہ:

”خواب سے مراد تو ہماتی تجربات کا سلسلہ ہے جس میں کچھ حد تک منظم پن پایا جاتا ہے لیکن عام طور پر بے ترتیب ہوتا ہے جو نیند کی حالت میں واقع ہوتا ہے۔“ (2)

مختصراً ایہ اے کہ خواب ذہن دی اک فضیلت ہوندے میں جیہڑے دے ہوئے خیالوں تے غیر مطمئن خواہشاں واسطے کجھ نہ، کجھ سکون مہیا کر دے میں ایہ گل تمام خواباں واسطے درست اے یعنی خواباں دیاں وی کئی قسماں ہوندیاں میں جیویں خوابکاری، ڈرامائیت، ادغام تے استبدال وغیرہ۔ خواب دی اک تعریف ورڈز ورتھ نے انج کیتی اے کہ:

”خواب تخیل کا کھیل ہے اور یہ تنقید اور ضابطے کے اعتبار سے دن کے خوابوں سے بھی زیادہ آزاد ہوتے ہیں اور جب خواب دیکھے جاتے ہیں اس وقت یہ حقیقت نظر آتے ہیں۔“ (3)

ایہ ساریاں شیواں جیہڑیاں کہ بیان کیتیاں گئیاں میں ایہناں دے ہر حوالے نال نفسیات نال تعلق اے۔ ایہ کدھرے وی نفسیات توں دکھ نہیں ہوسکدیاں۔ رویاں نوں وی سمجھ کے بہتر معاشرے واسی بنایا جاسکدا اے۔

پھٹ اے ٹھیک نہیں ہوئے سن کہ دوجی عالمی جنگ دے حالات پیدا ہو گئے۔ اوہ لوک جنہاں پہلی وڈی جنگ دا سارا منظر کھلیاں اکھاں نال تکیا سی دوجی عالمی جنگ دے آثار پیدا ہوندیاں ہی اوہناں دیاں اکھاں دی ویرانی ودھ گئی تے ہر کوئی اکسوچ سوچداسی کہ ”کیہ کراں گے“ کیہ بنے گا؟ انسانی روح دی ایہ کراٹ تے انسانی جسمیں دی تڑفاٹ جے اک پاسے ویہویں صدی دی تاریخ دا جو بن بن کے سامنے آئی تے دوجے پاسے ادب اُتے ایس دی بہت ہی گورھی چھاپ دکھالی دیندی اے۔

عالمی جنگاں دی خوفناک فضا نے انسانی جیون نوں کناں ہراساں تے ڈراکل کر چھڈیا۔ ایہو جئے خوف توں متاثر شریف کنجا ہی ہو ریں لکھدے میں:

جنگاں مڑ چھڑیاں کہ چھڑیاں

قوماں مڑ بھڑیاں کہ بھڑیاں

دُور کتے گج دے نیں جیہڑے
 آوسے جد ویہڑے
 کیہ ہوئے دا
 کیہ بنے دا
 کیہ کراں دے
 کدھر جاں دے
 گل مل آ لے چار چو فیڑے بدل جدوں سواہرے
 مولا فیڑ گزارے (4)

شریف کنجا ہی نوں جدید نظم دا موڈھی منیا جاندا اے ایہناں دیاں نظماں وچ وی دو جی جنگ عظیم دی جھلک دکھائی دیندی اے۔ 1947ء توں بعد ایہناں دیاں ہی نظماں سبھ توں پہلے دکھائی دیندیاں نیں۔ ایہناں دیاں نظماں کتابی روپ وچ ذرا دیر نال سامنے آئیاں 1985ء وچ نظماں دا مجموعہ ”جگراتے“ دے نال نال سامنے آیا۔ اوہناں دی ایہ نظم ”مولا فیڑ گزارے“ وچ داخلی طور تے دوسری جنگ عظیم توں پہلاں دے زمانے دی دس پانڈی اے او تھے ای ایہدے وچ عام لوکاں ولوں خوف تے تشویش دا اظہار وی ملدا اے۔

شریف کنجا ہی ہوراں دی شاعری وچ ایہ خوف ذاتی حوالے نال نہیں سگوں اجتماعی تے انسانی حوالے نال اے۔ ”تو ماں مڑ بھڑیاں کہ بھڑیاں“ توں صاف پتا لگدا اے کہ اوہناں دے ذہن تے خوف دا بہت زیادہ اثر اے اوہ انسان دے انسان نال خون خرابے والے رویے اُتے دکھ دا اظہار کردے نیں تے اوہناں دی ساری شاعری وچ ایس خوف دا عنصر گورھا دکھائی دیندا اے۔

شریف کنجا ہی ہوراں دی ہی اک ہور نظم جہدے وچ اوہ زمانے دے حالات توں ڈردیاں بے یقینی دی کیفیت وچ نیں ایہدے وچ وی اوہناں دی نفسیات دے حوالے نال اوس ویلے دے حالات دا پتہ لگدا اے:

کھیڈ لے میریے بھولئیے دھینے
 کھیڈ لے گڈیاں نال

اپنیاں ضدیاں اڑیاں وی منوالے چار دھاڑے
تیرا راہ مل بیٹھے ہوئے نیں کنے وخت پواڑے
کنے دکھ جنجال

کھیڈ لے کھیڈ لے چھیتی چھیتی کھیڈ لے گڈیاں نال⁽⁵⁾

اوس ویلے دے سیاسی تے سماجی سطح تے جیہڑی بے یقینی دی فصاحت قائم سی اوہدے وچ
آون والی نسل دے مستقبل بارے کوئی امید وابستہ نہیں کیتی جاسکدی۔ اولاد بندے داسبھتوں قیمتی
سرمایہ تے جہدے توں اوہداناں نشان باقی رہندا اے پر جس طرح دے حالات نظر آ رہے سن
اوہدے وچ بندہ اپنی اولاد لئی اک امید اک آس رکھدا اے۔ ایس نظم وچ وی ایسے دکھ دی کیفیت
موجود اے۔ شاعر نے اپنی کلم کلی دھی نوں مخاطب کیتا اے پر سچی گل تے ایہ دے کہ ایہدے وچ
سھناں ماپیاں تے سھناں دھیاں نوں اپنا آپ دکھالی دیندا اے۔

ایسے طرح الطاف قریشی وی اک حساس شاعر نیں۔ ایہناں دی کتاب ”اکھیاں دے
پرچھانویں“ 1967ء وچ سامنے آئی۔ جنہاں بندے دے ڈھلے جذبیاں نوں اپنی شاعری دی
نینہ بنایا اے۔ اوہناں اک بڑی ہی سونہی نظم ”دھریک دی فریاد“ وچ لکھیا اے کہ جہدے وچ
اوہناں انسان دی تنہائی نوں بیان کیتا اے کہ اج کل تے نفسا نفسی دے دور وچ انسان نوں کسے
دوجے دی کوئی پرواہ نہیں تے اوہ بالکل کلا ہو کے رہ گیا اے۔ جیہڑا صرف اپنے آپ وچ ای
مصروف رہندا اے ایس لئی اوہناں اک دھریک دے مونہوں ایہوں جئے لفظ کڈھائے جیہڑے
بندے دی زبان دکھالی دیندے نیں:

لم سلمیٰ / سُنک مُسکی / اک دھریک / تنکیاں تنکیاں بانہواں اڈ کے / چچھدی
میریا سوہنیا ربا / کیوں اُگی ساں میں ایس ویہڑے / میرے لہودیاں ساریاں
بوندیاں / پی گئی میرے ڈھ دی مٹی⁽⁶⁾

ایس نظم وچ اوہناں ”ڈھ دی مٹی“ توں مراد اوہ زمانہ لیا اے جینے بندے نوں اکلاپے
دا شکار کر چھڈیا اے۔ ایسے طرحاں اوہناں دی اک ہور نظم ”دومیل“ اے:

ایہ دومیل / بوہا ساڈی جنت دا / اوہ ویکھو / اوہ پل دے نیڑے / جہلم، نیلم
دودریا / اک دوجے وچ انج پئے ملدے / ساہ وچ ملدا جیویں ساہ⁽⁷⁾

ایہ نظم ظاہر کردی اے کہ شاعر اچھے معاشرے دا چاہی وان اے جہدے وچ بندہ اک
دوجے نال گھل مل کے رہوے تے ہر پاسے خوشیاں دا ساماں ہوسکدا اے۔ الطاف ہوریں کشمیر
دے رہن والے سن تے اوہ کشمیر وچ ہون والی تباہی توں بہت پریشان سن تے اوہ چاہندے نیں
کہ ہر پاسے سکون تے پیار محبت ہوئے جہدا اظہار اوہناں اپنی شاعری راہیں کیتا اے۔ الطاف
قریشی دے شعراں وچ گھڑت دا سوچ سچے جذبیاں دی تصویر تے اک سوہنے دیس دا آل دوالا
اے۔

اقبال صلاح الدین جہناں دی شاعری پڑھ کے اندازہ ہوندا اے کہ اوہناں دی شاعری
تے وی زمانے دے حالات دا گورھا اثر سی جیہڑا اوہناں دی شاعری وچ تھاں تھاں نظر آوندا
اے۔ اقبال صلاح الدین دی طبیعت وچ ماحول توں متاثر ہون دی بڑی صلاحیت اے۔ اوہ نہ
صرف متاثر ہوندے نیں سگوں متاثر کرن دی صلاحیت وی رکھدے نیں۔ اوہناں دی نظم ”لیکھ“
کتاب ”باردی سار“ 1976ء وچ چھپی:

چٹن تائیں۔۔۔

سورج

ایویں

چڑھدا۔۔۔۔۔ لہندا رہی

اوٹن تائیں

کال مکالیاں۔۔۔۔۔ راتناں

ایویں

اگے پچھے اوندیاں رہن⁽⁸⁾

اوہناں وچ شاعری راہیں بندے دے دکھاں تے دنیا دے ظلماں دی گل کیتی اے۔
اوہناں نوں بندے نال انتاں دا پیار اے اوہ بندے دیاں نکلیاں نکلیاں خوشیاں تے سدھراں نال
پیار کردے نیں۔ ایس نظم وچ اوہ ایہ آکھدے نیں کہ ایہ دنیا دا دستور اے جدوں تک حیاتی اے
تے ایہ سورج چڑھدا لہندا رہوے گا اوہدوں تک ای بندے نوں دکھ آوندے تے جانندے رہن
گے۔

عارف عبدالمبین اپنے مجموعے ”اکلاپے دا مسافر“ وچ اکلاپے دا ذکر کردیاں ہونیاں
موجودہ سوسائٹی داروپ دکھایا اے۔ ایہ کتاب 1976ء وچ چھپی:

میں جنگل وچ کلم کلا

میرے چار چوفیرے رکھ

رُکھاں نال کیہ دکھڑے پھولاں

ایہناں نوں کیہ میری سار

دھرتی اُتے شیرتے چیتے

لغراں اُتے پھنیر سپ

پٹھاں چیرے جاندا سنہیا

اُپر ڈنگے جاندا ڈر

میرے ہتھ وچ تیر نہ نیزا

کول میرے تلوار نہ ڈھال

میرے نال کیہ بیتن والی

رُکھاں نوں دسنا بیکار! (9)

ایس شاعری وچ سوسائٹی دے سارے دلدر نظر آوندے نیں ایہ سوسائٹی استحصال دے
جس دردناک چکر وچ مبتلا اے تے جہدے وچ بے حسی دا غلبہ اے تے بدی دیاں قوتاں
انساناں دا لہو نچوڑ دیاں نیں ایہدے وچ وسدیاں ہونیاں سوچن سمجھن والیاں تے درد رکھن والیاں
دے دل وچ جیہڑے بھانبر بل رہے نیں تے احساس دی آگ نے حساس انساناں دا جو حال کیتا
اے اوہ سمجھ کجھ ایس نظم وچ صاف دسدا اے۔ ایہ نظم دل تے اثر کردی اے۔

باقی صدیقی نوں ثقافتی قدراں دا نمائندہ وی آکھیا جاندا اے اوہناں دی کتاب ”کچے
گھڑے“ 1967ء وچ چھپی۔ اوہناں دی شاعری وچ ہر طرحاں دی موضوع لہدے نیں
کدھرے اوہ جوان ٹیاریاں دے ارماناں توں رومانوی نظم تخلیق کر لیندے نیں، کدھرے بڑھاپے
نوں مکھ رکھ کے حیاتی دے بے ثبات ہون دا خیال ابھار دے نیں۔ کدی فلسفیانہ رنگ وچ عالمگیر
حقیقتاں نوں چھوہندے دکھالی دیندے نیں ایہ سارے موضوع اوہ نیں جنہاں نوں اک تھان اکٹھا

کر دتا جاوے تے انسانی حیاتی دی اوہ تصویر بن جاندی اے جیہڑی پوری حیاتی اُتے محیط اے:

گڈی لنگھ گئی

تے پچھے رہ گیا

بھاں بھاں کرنا ٹیشن

تے شاں شاں کرنے کن (10)

ایس نظم وچ اوہناں بڑھاپے دی اجیہی عالمگیر سچائی بیان کیتی اے جہدے توں نہ تے کدی مکھ موڑیا جاسکيا اے تے نہ ای موڑیا جاسکدا اے۔ بندہ جوانی دیاں بہاراں گزارن تون بعد جدوں بڑھاپے دی سرحد اُتے اڑدا اے تے اوس دی کیفیت بالکل اوس بڈھے مسافر وانگ ہوندى اے جیہڑا لمبا چوڑا پنڈھ پیدل طے کر کے اپنی منزل اُتے اڑیا ہووے اوہ جدوں اپنی منزل اُتے کھلو کے پچھلے پنڈھ ول نظر مارے تے اوس دے پچھے یاداں دا اک پرچھاناں ای رہ جاندا اے اوہ اینا کوہف چکيا ہوندا اے کہ اک تے پچھے پرنتا اوہدے وس وچ نہیں ہوندا دوجے اوہ اپنے آپ نوں کلم کلامسوس کرن لگ پیندا اے۔ اوہدی جوانی دی گڈی گزر جان نال بڑھاپے وچ اڑ کے کناں وچ جوانی دے ہنگامیاں دا شور تے اکھاں وچ اکلاپے دی اُداسی رہ جاندی اے۔ احمد راہی ہوریں جہناں نے لوک گیتاں دی طرز اتے شاعری کیتی اے اوہناں دے مجموعے دانان ”ترنجن“ اے جیہڑا 1952ء وچ چھپیا۔ اوہدے وچ وی اوہناں دے ذہن تے اوس ویلے دے حالات دا گوڑھا اثر دکھالی دیندا اے اوہناں دی نظم توں سبھ کجھ کھل کے سامنے آ جاندا اے۔ ”وے بابل مریا“ وچ اوس سے دی بربریت دا نقشہ انج کھچیا اے کہ پڑھن والے دے دلوں ہاواں نکلدیاں نیں:

سن وے بابل میریا تیرے ٹٹ گئے سارے مان

تیری پگ پیراں وچ رُل گئی مٹی وچ مل گئی شان

تیری شرماں والی دھی نوں اج وکھ کے سبھ شرمان (11)

ایہ نظم زنانیاں دے استحصال ول اشارہ تے اک نار دے اندر دی ٹٹ بھج ول اشارہ اے۔ جدوں غریب کمزور تے بے سہارا خاندان دیاں جوان ہیرے ورگیاں ٹیاریاں نال ظلم ہوندا اے۔ ”جہدے ہتھ جہدی بانہہ آئی لے گیا روروزوری“ والی گل سامنے آندی اے ایہناں جوان

دھیاں نوں مایاں توں وچھڑن ویلے کنے دکھ تے کرب وچوں لنگھنا پیا ایہ سارا حالات دا ہی اثر اے کہ ایہی دکھ بھری شاعری کیتی گئی ایہ نفسیاتی اثر اے جیہڑا بندے دے ذہن تے گہرے اثرات چھڈ جاندا اے۔

منیر نیازی ہووے جہاں نوں علامتی شاعری آکھیا جاندا اے اوہناں دا مجموعہ ”کل کلام“ 1988ء وچ چھپیا۔ اوہناں دی شاعری نوں سمجھن لئی اودھی تہہ وچ اتر کے حقیقتاں دا نفسیاتی تجربہ کرنا پیندا اے۔ جیہڑیاں منیر نیازی دی شاعری وچ لکھیاں ہوئیاں نیں۔ اوہ اپنی شاعری وچ اپنے تخیل دی مدد نال جیہڑیاں تصویریاں پیش کر دے نیں اوہ اوہناں دی شاعری دا اک خاص امتیاز نیں اوہناں دی شاعری وچ ڈر، خوف، جنگل، اجاڑ یا بیابان جیہی فضا اے۔ ایہدے نال جیہڑیاں نمایاں شکلاں ابھردیاں نیں اوہ ڈیناں، اُجڑیاں حویلیاں، لہو نال رنگیاں ہوئیاں کندھاں تے اجاڑ رستے نیں۔ اوہ آکھدے نیں:

گھر دیاں کندھاں اُتے دِن چھٹیاں لال پھوار دیاں
 ادھی راتی بوہے کھڑکن ڈیناں چیکاں مار دیاں
 سپ دی شو کر گونجے جیویں گلاں گجھے پیار دیاں
 ایدھر اودھر لُک لُک ہسن شکلاں شہرون پار دیاں
 روحاں وانگوں کولوں لنگھن مہکاں باسی ہار دیاں
 قبرستان دے رستے دِن کوکاں پھرے دار دیاں⁽¹²⁾

منیر نیازی ہووے جہاں دی شاعری اُتے خوف دے عنصر توں ایہ پتہ لگدا اے کہ جدوں منیر نیازی دی جوانی دا سورج طلوع ہو رہیا سی اوس ویلے برصغیر دی آزادی دے مطالبے دا جھنڈا پوری طاقت نال لہرا رہیا سی۔ انگریز دے ظلم تے جبر دے خلاف آئے دن اُن گنت جاناں دے نذرانے پیش کیتے جان دے سن۔ آزادی دا اعلان ہویتے ہر پاسے قتل و غارت دا بازار گرم ہو گیا۔ اوہنے انساناں دی بہتی نوں لاشاں دے جنگل داروہ دے دتا۔ ہر پاسے لٹ گھسٹ، قتل و غارت، خود غرضی، نفسانسی دا اوہ جھکھڑ جھلیا کہ انسانی قدراں داناں تک باقی نہ رہ سکیا۔ بھکھ ننگ تے خود غرضی نے بندیاں نوں اک دوہے کولوں کھوہ کے کھان تے اک دوہے دا گلا دبان اُتے مجبور کر کے رکھ دتا۔ ایہ اوہ سارے حالات سن جیہڑے منیر نیازی دی اکھ دے حساس کیمرے نے دیکھے

اودھاسارا اثر اودھی شاعری وچ نمایاں اے۔

منیر نیازی نوں اردگرد پھیلیاں ہونیاں ناہمواریاں، زیادتیاں، محرومیاں، ناکامیاں تے مجبوریاں توں نفرت سی جیہڑی اوہناں دے اندر دے خوف دیاں عکاس سن۔ اوہ کسے اجیے جہان نوں آباد کرن دے خواب ویکھدے سن جہدے وچ آدم دا ہر پتر امن سکون تے خوشحالی دی حیاتی گزار سکے۔ جتھے کوئی کسے دا ویری نہ ہووے کسے نوں کوئی دکھ نہ ہووے ایہو جئے خیالاں دا اظہار اوہناں شاعری وچ کیتا:

ایڈیاں دردی اکھاں دے وچ

ہنجو بھرن نہ دیواں

وس چلے تے ایس جہان وچ

کسے نوں مرن نہ دیواں⁽¹³⁾

مکدی گل ایہ کہ کوئی وی بندہ اپنے آل دوالے توں بے خبر نہیں رہ سکدا ہر انسان وچ احساساں تے جذبیاں دا ہڑ ہوندا اے تے ماحول دا گہرا اثر ہوندا اے۔ اک عام انسان وی ایہ سبھ کجھ محسوس کردا اے تے ماحول دے اثرات اودھے ذہن تے نقش ہو جانداے نیں۔ اک شاعر عام انسان نالوں زیادہ حساس ہوندا اے تے اوہ ماحول دا زیادہ اثر قبول کردا اے ایس لئی اودھے اظہار دا طریقہ چونکہ شاعری اے ایس لئی اودھے وچ اوہ سبھ کجھ کھول کے رکھ دیندا اے۔ جہدے توں اودھے ماحول دا پتہ لگدا اے کہ اوہ کس قسم دے ماحول تے زمانے وچ پلایا ودھیا اے ایس لئی ایہ عام حقیقت اے کہ زمانے وچ ہر شے تے نفسیاتی اثرات مرتب ہوندے نیں تے ایہدی حقیقت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔

حوالے

- 1- مولانا عبدالرحمن کیلانی (مترجم): تفسیر القرآن، سورہ یوسف، آیت نمبر 101
- 2- عمومی نفسیات؛ ص 285
- 3- ایضاً ص 285
- 4- عصمت اللہ زابد، ڈاکٹر: ادب سمندر؛ اے ون پبلشرز لاہور، 2003ء ص 242
- 5- ایضاً ص 247
- 6- الطاف قریشی: اکھیاں دے پرچھانویں؛ کشمیر کتاب گھر لاہور، 1968ء ص 43
- 7- ایضاً ص 67
- 8- اقبال صلاح الدین: باردی سار؛ یونیورسل بکس لاہور، 1976ء ص 75
- 9- عارف عبدالمتمین: اکلاپے دامسافر؛ ٹیکنیکل پبلشرز لاہور، 1976ء ص 59
- 10- باقی صدیقی: کچے گھڑے؛ مجلس شاہ حسین لاہور، 1967ء ص 54
- 11- ادب سمندر؛ ص 264
- 12- منیر نیازی: کل کلام؛ ماورا پبلشرز لاہور، 1988ء ص 19
- 13- ایضاً ص 52

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:74, Jan.-June. 2015, pp 103-110

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری۔ جون 2015ء، مسلسل شمارہ 74

پنجابی لوک ادب میں مہاراجا رنجیت سنگھ کی شخصیت

ڈاکٹر بتول زہرا

اسٹنٹ پروفیسر

گورنمنٹ اسلامیہ کالج برائے خواتین، فیصل آباد

Abstract

In this article the writer has described the personality of Maharja Ranjit singh in punjabi folk literature .In the beginning of the article the writer has discussed when he occupied on Lahore.Maharja Ranjit singh expanded the boundries of his Punjabi Govt. during his reign .

He was an open minded Raja.The public had a complete right to express their ideas.He made his enemies kill one by one. At last he passed away in1839 after ruling 41 years.

.....

مغل دور کا خاتمہ بے شک 1857ء میں ہوا لیکن یہ بات صرف دہلی کے اردگرد کے بارے میں ہی کہی جاسکتی ہے کیونکہ مرکز سے دور صوبوں میں خود مختار ریاستوں کا قیام اور انگریزوں

کی وفات کے بعد ہی شروع ہو گیا تھا۔ دکن، مدراس اور بنگال کی طرح پنجاب میں آزادی کی لہریں سیلاب بن چکی تھیں اور کئی مقامی سرداروں نے اپنی اپنی حکومتیں قائم کر لی تھیں۔ نادر شاہ اور احمد شاہ ابدالی کے حملوں کے نتیجے میں مغل راج کا اثر مکمل طور پر ختم ہو گیا اور سکھوں نے جگہ جگہ اپنی حکومتیں قائم کر لیں۔ مہاراجا رنجیت سنگھ نے 1799ء میں لاہور پر قبضہ کر لیا۔ محمد آصف خاں کے مطابق؛

”جولائی 1799ء نوں اوس نے لاہور تے قبضہ کر لیا۔ 1801ء وچ رنجیت

سنگھ نے اپنے ”مہاراجہ“ ہون دا اعلان کیتا اتے اپنے ناں دا سکھ جاری

کیتا۔ جس نوں نانک شاہی آکھیا جاندا سی۔“ (1)

رنجیت سنگھ کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ اُس کی ایک آنکھ کام کرتی تھی۔ نور احمد چشتی

کے مطابق:

”ہنو خرد تھا کہ اس کو اس قدر چچک نکلی کہ کسی کو اس کی امید زیت نہ تھی۔

آخر شصت تو ہوئی لیکن اس عارضہ سے ایک آنکھ اس کی جاتی رہی۔“ (2)

لوک ادب میں اس کا ذکر یوں ملتا ہے:

شاہ بہادر رنجیت سنگھ کا نا

اک اکھے ویکھے سبھ نوں (3)

ایک دفعہ میراثیوں کے درمیان شرط لگ گئی کہ جو رنجیت سنگھ کو اس کے منہ پر اندھا

(کانا) کہے گا اسے انعام دیا جائے گا۔ پیغام قریشی نے راجا کو اس کے منہ پر ایسا (کانا) کہہ کر یہ

شرط جیت لی:

تیری اکو آکھ سلکھنی تے ڈلہکاں مارے

نیوں نیوں کرن سلام دو نیناں والے (4)

رنجیت سنگھ نے اپنے دور حکومت میں جولاء ہوں پر بہت زیادہ ٹیکس لگا دیا تھا۔ زیندر کرشن

سہنا اس بارے اس طرح رقم طراز ہیں:

”شمال مغربی سرحد کے بندوبست میں رنجیت سنگھ کو اپنے لگان ہی سے زیادہ

تر مطلب تھا۔ انصاف وغیرہ کی اسے قدرے فکر نہ تھی۔ حالانکہ یہ کہنا کچھ

ناجواب ہوگا کہ جہلم پار کے بہت بڑے علاقے پر حکومت کرنے کی بجائے
رنجیت سنگھ تادم زیت برسر پیکار اور لوٹ مار کرتا رہا۔“ (5)

اک جولاہی نے رنجیت سنگھ سے شکایت کرتے ہوئے یہ طعنہ دیا تھا:

رنجیت سنگھ کا نا

پنج روپیہ کھڈی لیندا، پچھے روپے تانا (6)

لاہور اور ملتان کو فتح کرنے کے بعد رنجیت سنگھ نے اپنے بیٹے کھڑک سنگھ کو امیر سنگھ کے
پاس بھیجا کہ وہ قلعہ شیخوپورہ کا قبضہ چھوڑ دے۔ امیر سنگھ نے آگے سے جواب دیا۔ جس کی وضاحت
ایک لوک کہانی میں اس طرح ملتی ہے:

”اتن نوں مہارا رنجیت سنگھ لہور آ کے فتح کر لیا۔ لہور فتح ہو یا ملتان وی فتح
ہو گیا۔ ایہ قلعہ شیخوپورے دا اوہدے خیال وچ ای ناہی۔ ایہدے پتر کھڑک
سنگھ نوں گھلیوس بھی امیر سنگھ دے کولوں قبا چھڈا۔ امیر سنگھ نوں کھڑک سنگھ
آکھیا، ”ایہ قلعہ چھڈ دے۔“ اوس آکھیا، ”میں نہیں چھڈنا، انج چھڈنا ہاں کہ
رنجیت سنگھ ایس قلعے اُتے میری تھانیداری قائم رہن دیوے تے مُرتاں میں
اودھی طرفوں نائب بن داں۔ میں انج نہیں چھڈدا۔“ (7)

رنجیت سنگھ کے دور حکومت میں مہارے نام کے آدمی نے بار کاٹھیکہ لیا۔ اسے کاروبار
میں لاکھ روپے کا نقصان ہو گیا۔ رنجیت سنگھ نے اسے قید کر لیا۔ پھر رنجیت سنگھ نے سوچا کہ اگر مہارا
قید میں ہی مر گیا تو میرا لاکھ روپے کا نقصان کون پورا کرے گا۔ اس نے اپنے ایک جرنیل ہری
سنگھ نلوا سے کہا کہ مہارے خاں کے گاؤں جا کر اس کی بیوی اور گھر کا سارا سامان لوٹ لاؤ۔ ایک
لوک کہانی میں اسکی وضاحت یوں ملتی ہے:

”اوس حکم دتا ہے ہری سنگھ نلوا بلاؤ۔ ایس ہری سنگھ نلوے کشمیر کولوں لے کے
وزیرستان تائیں ملک فتح کیتا ہائی۔ ہری سنگھ آ گیا ہے۔ اکھے، سو سنگھ دا
دل نال لے، کوٹ بھائی خان دے نوں پو۔ ایندی عورت نپ لیں۔ مال
لٹ لیں۔ زمین فروخت کر دیویں۔ سارا سامان اتھے لے آ۔ میں لکھ وصول
کرنا ہیں۔“ (8)

ہری سنگھ نلوا سو سکھوں کا ایک دستہ لے کر کوٹ بھائی خان کی طرف چل پڑتا ہے۔ مہارے کی بیوی سکھوں کی بڑی خدمت کرتی ہے جس سے متاثر ہو کر ہری سنگھ اسے اپنی بیٹی بنا لیتا ہے۔ اور خالی ہاتھ رنجیت سنگھ کے دربار کی طرف لوٹتا ہے:

”در بار ہل گیا۔ رنجیت سنگھ آکھیا، ”او ہری سنگھ“۔ اکھے، ہاں جی، اکھے، تلواراں میاناں توں باہر کیوں نیں؟ اوس آکھیا، ایہناں وچاریاں دا وقت آ گیا ہے مہاراجا۔ ہُن باہر ای رہن گیاں۔“ رنجیت سنگھ سچھیا، ایہ تاں ہوش وچ نہیں۔ رنجیت سنگھ پچھیا، ”اچھا توں گیا سی کوٹ بھائی خان؟“ آہو، بندے پھڑے؟“ اکھے، کوئی نہ۔“ ”مال مارے؟“ اکھے، کوئی نہ۔“ اکھے، زویں فروخت؟“ اکھے، کچھ بھی نہ۔“ ایسا کیوں کیتا؟“ اوس آکھیا، ایس مہارے دی ہے جنی بھرت قوم دی۔ اوس اپنی میری خدمت کیتی ہے نا میں اوہنوں دھی سد آیا ہاں۔ اگر توں ہوندا توہیں داج دینا سی۔ اینا فرق ہے ترا میرا۔“ (9)

مہاراجہ رنجیت سنگھ ہری سنگھ نلوا کی بات مان کر مہارے کی قید اور لاکھ روپیہ معاف کر

دیتا ہے:

”مہارے نوں دس پئی ہے کہ رنجیت سنگھ تینوں یاد فرمایا ہے۔ نہواں تا مین خون سُنک گیا ہے کہ موت ہے۔ ڈولاندا آوندا ہے۔ سلام کیتا پیس۔ رنجیت سنگھ آکھیا، ”او مہارے! ایہ سو سکھ میں بھچیا سی کہ ایہدی تیویں پھڑنی، زوین فروخت کرنی، مال مارنے خورے تیری عورت ایہناں نال کیہ کیتا ہے کہ سکھ ہو کے اوس موسلی نوں دھی کہہ کے آئے نیں۔ جے ایہناں دی دھی ہے تاں میری وی دھی ہے۔ نلوے دا جوئی ہیں تے میرا دی جوئی ہیں۔ لکھ روپیہ ماف، قید رہا، اک گھوڑا تے سروپا۔ جوئیاں نوں کچھ دینا پیندا ہے۔ ایہ انعام ہے۔“ (10)

مہاراجہ رنجیت سنگھ ایک بہادر راجا تھا۔ پنجاب پر اسکی مضبوط حکومت تھی۔ انگریزوں نے دکن اور دہلی پر قبضہ کرنے کے بعد پنجاب کی طرف دیکھنا شروع کر دیا۔ لیکن مہاراجہ کی مضبوط اور

طاقتور فوج کے ساتھ لڑنے سے ایسٹ انڈیا کمپنی کتراتے رہی۔ آخر کار ایسٹ انڈیا کمپنی نے مہاراجا رنجیت سنگھ سے معاہدہ ”امرتسر“ کر لیا۔ محمد آصف خاں کے مطابق:

”125 اپریل 1809ء نوں مہاراجا رنجیت سنگھ تے انگریزاں وچالے ”صلح نامہ امرتسر“ لکھیا گیا۔ دونان دھران وچکار سٹیج دریا نوں سرحد متھیا گیا۔ پار انگریزی راج تے اُرار مہاراجہ دا۔ انگریزاں لدھیانہ چھاؤنی پائی تے مہاراجہ نے اوہناں دے سامنے پھلوار قلعہ بنایا۔“ (11)

انگریزوں نے معاہدے کا پاس نہ کیا اور اپنا مقصد پورا ہونے کے بعد معاہدہ توڑ دیا۔ ڈاکٹر گنڈا سنگھ کے مطابق:

”پر دوجے پاسے انگریزاں نے دوستی پوری طرح نہ نبھائی۔ اوہ دوستی نوں زری اک ویلا ٹپاؤ گل ای سمجھدے سن۔ سارے سیاسی مطلبی یاریاں واکن انگریز اتنی دیر تک ای دوست سن جتنی دیر اوہ اوہناں نوں آپ نوں سوتر بہندی سی۔ جد تک اوہ ہندوستان وچ اپنا راج بنھن تے پکا کرن وچ رُجھے ہوئے سن۔ اودوں تک اوہناں نے رنجیت سنگھ نال دوستی دا دکھاوا بنائی رکھیاتے مہتراں وانگ ورتدے رہے۔“ (12)

نیچے دیے ہوئے اکھان میں انگریزوں کی مطلب پرستی کی طرف اشارہ کیا گیا ہے:

ایہ فرنگی یار کس کے؟

مطلب ہو یا پورا تان کھسکے (13)

سکھ تاریخ میں نہنگوں نے بہت اہم کردار ادا کیا ہے۔ ملتان پر حملے کے وقت نہنگوں کی قیادت جسا سنگھ نے کی اور اس طرح اس نے ملتان کا قلعہ فتح کرنے میں اہم کردار ادا کیا۔ اسی طرح رنجیت سنگھ نے پھولا سنگھ سے سندھ پر چڑھائی کروائی۔ پھولا سنگھ کی قیادت میں نہنگ سکھ دہشت بن کے سامنے آئے:

آئے نی نہنگ بوہا کھول دے نشنگ (14)

نواب مظفر خان ملتان کا گورنر تھا۔ رنجیت سنگھ نے اپنی سرحدیں وسیع کرنے کے لئے ملتان پر کئی حملے کئے۔ آخر کار 1818ء میں نواب کو مروا کر ملتان پر قبضہ کر لیا۔ محمد آصف خاں کے

مطابق:

”دوویں پاسیوں سینکڑے بندے مارے گئے۔ نواب مظفر خاں سنے اپنے دو پڑاں تے اک بھتیجے دے لڑدا ہو یا ماریا گیا۔ انج 2 جون 1818ء نوں ملتان رنجیت سنگھ دے قبضے پٹھ آ گیا۔“ (15)

ملتان پر قبضہ کرنے کے بعد رنجیت سنگھ نے 1820ء میں دیوان ساون مل کو ملتان کا گورنر بنا دیا۔ ملتان گزیٹئر کے مطابق:

"When Ranjit Shigh had taken Multan, he contented himself for a time with putting in governors of the muharrir type who were quite incapable of restoring the prosperity of the country of or coping with the robber bands that over ran the Kabirwala 'bar' and it was not till 1821, when Diwan Sawan Mal was made governor, that the unfortunate district obtained any real peace or strong government."⁽¹⁶⁾

دیوان ساون مل کے بارے میں عوام کی رائے اچھی تھی۔ عوام اس سے خوش تھی لیکن چھوٹے اہلکار اس سے ناراض تھے:

ساون وسایا صوبہ، رعیت خوش، مقدم مونا نجا (17)

جہاں ساون مل کے کردار کو پسند کیا گیا ہے۔ وہاں کہیں کہیں اس کے کردار پر تنقید بھی کی گئی ہے:

چنگا آیا منیب راج، پٹے نہیں ٹھیکریاں، کھاون آیا کاج (18)

اس اکھان میں یہ بتایا گیا ہے کہ جب ساون مل جیسا بنیا صوبے کا گور بنا تو لوگوں کو خوشحالی نصیب نہ ہوئی۔

مہاراجہ رنجیت سنگھ کے اقتدار کے آخری دنوں میں اسے ہندوستان کا نقشہ دکھایا گیا جس میں پنجاب کے علاوہ سارے ہندوستان کو لال دکھایا گیا تھا کیونکہ پنجاب کے علاوہ سارے ہندوستان پر انگریز قبضہ کر چکے تھے۔ مہاراجا نے کہا ایک دن سب لال ہو جائے گا۔ محمد آصف

خاں کے مطابق:

”ایس ایس تھار برن نے لکھیا ہے کہ مہاراجہ رنجیت سنگھ نوں سارے ہندوستان دا نقشہ دکھایا گیا۔ ایس نقشے وچ پنجاب چھڈ کے ودھیرے ہندوستان نوں لال دکھایا گیا سی۔ مہاراجہ نے نقشہ بناون والے توں پچھیا کہ ایس نوں لال رنگ وچ کیوں دکھایا گیا ہے؟ جواب دتا گیا ”ایس ہندوستان تے انگریز قبضہ کر چکے ہن۔“ مہاراجہ نے آکھیا اک دھاڑے سبھ لا ل ہو جاسی۔“ (19)

اس واقعہ کے بارے میں اشارہ یوں ملتا ہے:

سبھ لال ہو جائے گا (20)

آخر کار رنجیت سنگھ 27 جون 1839 کو اپنے خالق حقیقی سے جا ملے۔ محمد آصف خان

کے مطابق:

”رنجیت سنگھ ہاڑ 1847 بکرمی وچ اک نئے جنے علاقے دے مسل دے سردار دی حیثیت وچ گدی تے بیٹھاسی۔ 15 ہاڑھ 1896 بکرمی 27 جون 1839ء تائیں اوہ اک وڈی سلطنت دامالک بن کے موویاسی۔“ (21)

مختصر یہ کہ مہاراجا کوتارنخ میں بلند مقام حاصل تھا۔ اس نے حکومت سنبھالنے کے بعد اپنی پنجابی حکومت کی سرحدوں کو وسیع کیا۔ وہ کھلے ذہن کا بادشاہ تھا۔ اس کے دور حکومت میں عوام کو اظہار رائے کا پورا حق حاصل تھا۔ اس نے اپنے دشمنوں کو چن چن کر مروایا۔ مظفر گڑھ کے نواب مظفر خاں اور اس کے خاندان کا خاتمہ کیا۔ آخر کار مہاراجا رنجیت سنگھ 41 سال حکومت کر کے اس فانی دنیا سے ہمیشہ کے لئے کوچ کر گیا۔

حوالے:

- 1- شاہ محمد: جنگ ہند پنجاب؛ مرتب، محمد آصف خاں، عزیز بگ ڈپولا ہور، 1972ء ص 35
- 2- نور احمد چشتی: تحقیقات چشتی؛ الفیصل لاہور، 2006ء ص 145
- 3- کنول مشتاق: بولیاں؛ ادارہ سورج مکھٹی لاہور، 1987ء ص 45
- 4- ثناور چدھرہ: لوک تواریخ؛ سانجھ لاہور، 2008ء ص 170
- 5- نریندر کرشن سہنا: مہاراجہ رنجیت سنگھ؛ مترجم۔ کیلاش چند چودھری، سٹی بگ پوائنٹ کراچی، دو جا ایڈیشن 2007ء ص 101
- 6- ونجارا بیدی: لوک آکھدے ہن؛ ساہت اکادمی پٹیالہ، 1959ء ص 114
- 7- سعید بھٹا: بار کہانی؛ سانجھ لاہور، 2011ء ص 126
- 8- سعید بھٹا: کمال کہانی؛ سانجھ لاہور، 2006ء ص 176
- 9- ایضاً ص 180
- 10- ایضاً ص 180-181
- 11- شاہ محمد: جنگ ہند پنجاب؛ ص 35
- 12- ڈاکٹر گنڈا سنگھ: پنجاب اُتے انگریزاں دا قبضہ؛ سچیت لاہور، 2005ء ص 15
- 13- ایضاً 16
- 14- ثناور چدھرہ: لوک تواریخ؛ ص 40
- 15- شاہ محمد: جنگ ہند پنجاب؛ ص 36
16. Punjab Government, Gazetteer of the Multan District (Lahore: Sang-e-Meel Publications, 2001)49.
- 17- عین الحق فرید کوٹی: پنجابی اکھان؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1980ء ص 22
- 18- شوکت مغل: سرانیکی اکھان؛ جھوک پبلشرز، ملتان، جلد اول، 2005ء ص 17
- 19- شاہ محمد: جنگ ہند پنجاب؛ ص 53
- 20- ثناور چدھرہ: لوک تواریخ؛ ص 244
- 21- شاہ محمد: جنگ ہند پنجاب؛ ص 38

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:74, Jan.-June. 2015, pp 111-120

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جنوری۔ جون 2015ء، مسلسل شمارہ 74

جدید اُردو شعرا کی پنجابی نظم

ڈاکٹر شائستہ حمید خان

اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ اُردو، جی سی یونیورسٹی، لاہور

Abstract

Modern poem came in Indian subcontinent from Europe and became popular in Urdu, Hindi and other regional languages of the subcontinent. Modern Poem introduced a change not in the subject but structure of the existing poetry also the poets of Urdu narrated many topics like progressive, attitude, rebellion and revolution and Karl Marxian theories were in the background of these trends. The psycho analytical theory of Sigmund Freud dynamically changed the thinking and style of modern poets so the known and prominent Urdu poets selecting their mother language "Punjabi" as medium of expressions wrote mark able poetry. In this way modern Punjabi poetry evolved and achieved high position in these circumstances. Faiz Ahmed Faiz, Habib Jalib, Munnu Bhai, Dr. Wazir Agha, Dr. Laeeq Babery and Aness Nagi's poetry is made a reference in this article and proved that their Punjabi poetry is not less important than their Urdu poetry.

بیسویں صدی تاریخ عالم میں معرکہ ساز ہے کہ اس میں پرانے بتوں کو مسمار کر کے نئے صنم خانوں کی تشکیل ہوئی۔ ”ادب برائے ادب“ کا نعرہ فرسودہ ٹھہرا اور ”ادب برائے زندگی“ کا نعرہ فسوں ساز سامنے آیا اور اس کے فسوں نے نئی نسل کو اپنے سحر میں جکڑ کر اُس کی سوچ کا محور ہی بدل دیا۔ رُخ زیبا اور قامت قیامت خواب ٹھہرے۔ مزدور کا پسینہ اور تلخی حیات نے شاعری میں جگہ پائی۔

جذبہ اور احساس کی آمیزش نے نئے دروا کیے اور انسانی مشاہدہ کی سچائی نے غم ذات کو غم کائنات میں بدل دیا تو شاعری نے بھی نئے افق تلاش کیے۔ گر جذبے کی روانی تو وہی تھی جو قدرت کی عطا تھی، احساس کی حدت میں بھی تیزی تھی مگر اندازِ بیاں میں اک جدت در آئی۔ غزل سے نظم اور نظم سے آزاد نظم، معرّی نظم اور نثری نظم نے راہ پائی۔ شاعر نے اپنی سوچ و اظہار کے نئے وسیلے مغرب کی شاعری سے ڈھونڈے اور یوں جدید شاعری وجود میں آئی۔ جب دُنیا ایک گلوبل وِلج (Global Village) بن گئی فاصلے سمٹ گئے تو ایک ادب کا دوسرے پر اثر ناگزیر تھا۔ ہر چیز تغیر پذیر ہے تو شاعری کو اس آفاقی کلیے سے مستثنیٰ کیسے قرار دیا جائے۔ جدید شاعری نے اپنے فکری آشوب کو مختلف اصنافِ شعر میں ظاہر کیا ہے کیونکہ روشنی کی تلاش، اپنے مسائل کے حل کی کھوج، انسانی فکر کو جلا بخشتی ہے اور یہی فکری جلا انقلاب کا پیش خیمہ ہے۔ شاعری میں جدید شاعری قافیہ اور ردیف کی گھٹن سے آزاد ہے۔

صنعت گری اور مشینوں کی حکومت نے انسان کو بھی ایک پرزہ بنا کر رکھ دیا ہے۔ آج کے انسان کو ایک شے سمجھا جاتا ہے اور مادیت کے ترازو میں تول کر اُس کا مقام متعین کیا جاتا ہے۔ آج کے انسان کا سب سے بڑا المیہ اپنی پہچان کا ختم ہونا ہے۔ اسی اجنبیت اور تنہائی نے انسان کو اپنی شناخت کا احساس دیا ہے۔ وجودیت کا فلسفہ اس کی ترجمانی کرتا ہے اسی لیے مقبول ٹھہرا۔

بیسویں صدی میں دو انسان نما دیو پوری ادبی اور معاشی دُنیا پر حکمرانی کرتے دکھائی دیتے ہیں کہ جن کے اثرات کی گرفت اذہان پر ہے۔ معاشی دیو کارل مارکس اور ادبی دُنیا میں تہلکہ مچا دینے والے نظریات کے موجد فرائڈ کی تحلیل نفسی۔ یہ نفسیات کا ایک پہلو یا انکشاف تھا مگر ادب میں فرائڈ کے خیالات و افکار نے جس طرح تہلکہ مچایا اُس کی نظیر مشکل ہے۔ یہ تحریکیں

سائنسی نکتہ نظر سے انسان کو دیکھتی تھیں اور حاکم اور محکوم، ظالم اور مظلوم کے حوالے سے انسانی رویوں کی غمازی کرتی تھیں۔

جدید شعرا نے اپنی شاعری میں عہد کا شکوہ کیا ہے اور اس کے لیے بے ضمیر عہد کی اصطلاح بھی وضع کی ہے۔ اس عہد میں نئے اسلوب بھی وضع کیے ہیں کہ پرانے اسلوب نئی سوچ کے متحمل نہیں ہو سکتے تھے کیونکہ اسلوب (Style) درحقیقت شخصیت اور عملی نفسیات کا مسئلہ ہے۔ یوں شاعروں کو اپنی شخصیت کے اظہار کے لیے نئے اسلوب درکار تھے جو انہوں نے مختلف فنی تجربات سے حاصل کیے۔ علامت کا وسیلہ استعمال کیا گیا اور مختلف علامات سے اپنے خیالات کو واضح الفاظ میں ظاہر کیا گیا۔ کم سے کم الفاظ میں اپنی بات کہنے کا ہنر بھی آزما یا اور سادہ ترین الفاظ میں اپنے جذبات کا اظہار بھی کیا۔ ہمارے شاعروں نے روایت سے انحراف کیا مگر اپنی تہذیب سے ناٹھ جوڑے رکھا۔ انہوں نے عربی ریگستانوں، عجمی مے خانوں، یورپی موسموں سے ہٹ کر اپنی شاعری کی جڑوں کو اپنی زمین میں تلاش کیا اور اس تلاش میں جو ان کے ہاتھ آیا اُس کو مقامی علامات سے، جدید ہیئت سے صفحہ قرطاس پر منتقل کر دیا۔ نئی علامات نامانوس الفاظ پھر شدتِ جذبات نے کتنے ہی مسائل کھڑے کیے سہیل احمد خان اس سلسلے میں رقم طراز ہیں:

”روایتی تہذیبوں کے فنکاروں کو جو سورج ملاوہ ایک عظیم اجتماعی وحدت کا ثمر تھا۔ اس وحدت سے ٹوٹ کر اپنا سورج تلاش کرنا خود نئے فنکاروں کا اذیت ناک فریضہ بن گیا ہے۔ ہمارے نئے ادب میں علامتوں کا مسئلہ ابتدا میں جدید شاعری کے حوالے سے پیدا ہوا۔“⁽¹⁾

اس اذیت ناک فریضے کو بھی شاعروں نے ذات کی دریافت کی اذیت کے ساتھ نبھایا۔

عبدالحق کھامی اپنے مضمون ”نئی شاعری، نئے آفاق“ میں لکھتے ہیں:

”آج کل اذیت، لاقانونیت، مرگ، تباہی اور بے یقینی روزمرہ کا معمول ہو چکے ہیں۔ نئے شاعر اس زمین سے رشتہ رکھتے ہوئے ہر بات خواہ وہ قومی سطح کی ہو یا بین الاقوامی سطح کی، اسی زمین کے حوالے سے کہتے ہیں۔ وہ اپنے آشوب کے اظہار میں جن پہاڑوں، جنگلوں اور موسموں کا ذکر کرتے ہیں ان کی آبیاری اس زمین سے ہوتی ہے۔ ان شاعروں کی تہذیبی وابستگی

کا ایک ثبوت ان کی پنجابی زبان میں شاعری بھی ہے۔“ (2)

جدید شعرا کی بڑی تعداد نے پنجابی زبان میں بھی اپنے جذبات و احساسات کو سمویا ہے۔ اس سے جہاں پنجابی شاعری میں گرا نقدر اضافہ ہوا وہاں پنجابی شاعری میں ہیئت کے حوالے سے بھی نئے تجربات سامنے آئے اور اس حقیقت کا پھر سے اعادہ ہوا کہ پنجابی زبان میں اتنی گہرائی، گیرائی اور قوت موجود ہے کہ وہ نئے دور کے تقاضوں کو پورا کر سکتی ہے۔ اُردو شعرا کا پنجابی نظم لکھنا اور شریف کنجاہی جیسے شاعر کا اُردو میں اپنا لوہا منوا لینے کے بعد پنجابی شاعری کی طرف لوٹنا بلاشبہ مادری زبان کی اہمیت بھی واضح کرتا ہے کہ انسان اپنی جڑوں سے زیادہ دیردوری برداشت نہیں کر سکتا۔ شریف کنجاہی کے علاوہ کئی شعرا ہیں کہ جن کو جنم بھومی کی حدت اور مادری زبان کی محبت نے پنجابی لکھنے پر مجبور کیا۔ اس حوالے سے احمد ندیم قاسمی، صفدر میر، صوفی غلام مصطفیٰ تبسم، فیض احمد فیض، لیتیک بابر، انیس ناگی، ظفر اقبال، شہزاد احمد، منو بھائی، سلیم الرحمن، حبیب جالب، افتخار جالب اور اشفاق احمد کے نام ذکر کے قابل ہیں۔

فیض احمد فیض جدید اُردو نظم سے حوالے سے قد آور شاعر ہیں۔ انہوں نے پنجابی میں کم لکھا مگر جو لکھا وہ سنہری حروف میں لکھے جانے کے قابل ہے۔ ترقی پسند تحریک کے حوالے سے انہوں نے کسانوں اور مزدوروں کے مصائب اور مسائل کو تہہ دل سے محسوس کیا اور اپنے مخصوص انداز میں بیان کیا۔ اُن کا پنجابی ترانہ کسان کے لیے دیکھئے:

اُٹھ اُتاں نُوں بچّا / مردا کیوں جائیں / بھولیا! توں جگ دا اُن داتا / تیری
باندی دھرتی ماتا / توں جگ دا پالن ہار / تے مردا کیوں جائیں / سارے تیرا
دتا کھاون / توں جے نہ پیجیں، توں جے نہ گاہویں / بھکھے بھانے سب مر
جاون / ایہ چا کرتوں سرکار (3)

یہاں موسیقیت بھی ہے جذبہ کی شدت بھی اور حقیقت بھی۔ فیض نے انسان کے حوالے سے بات کی ہے۔ مزدور اور کسان کی محنت کا پھل کھانے والے تو خوشحال جبکہ مزدور اور کسان بدحال تھے اور کوئی اُن کا پرسان حال نہ تھا۔ خیال اور خیال کا تسلسل اس نظم میں مسلسل نظر آتا ہے مگر فیض نے فن کی باریکیوں کو بھی نظر انداز نہیں کیا۔ اُردو میں خوبصورت شاعری کرنے والے فیض نے پنجابی میں بھی دینگ لہجے میں انقلاب کی بات کی ہے صرف اپنی نہیں بلکہ دوسروں کے

دُکھ کو محسوس کیا ہے اور مناسب لفظوں میں جذبے کو اظہار کی راہ دی ہے۔

انقلاب اور دوسروں کے دُکھ کے حوالے سے ایک نمایاں نام اُردو شاعری میں حبیب جالب کا ہے۔ ”حرف حق“ کا حق پرست شاہوں کو لکارتا، سیاستدانوں کے چہرے سے نقاب اُٹھاتا جب گاؤں کے چوہدری اور نمبردار کا ستم دیکھتا ہے تو گاؤں کی فضا سے ہی مناسبت رکھتی ہوئی زبان پنجابی میں اپنے جذبات کے سیل رواں کو سموتا ہے۔ اُن کی نظم ”کئی“، طبقاتی اور معاشی تضاد کی سچی تصویر پیش کرتی ہے جہاں انسان ہی انسان کا غلام ہے اور یہ غلامی اُس کی تقدیر بن چکی ہے:

دھی کئی دی وڈے گھر وچ / بٹیاں کر دی / ہنجو پیندی، ہو کے بھردی / بڈھے
 خاں دا حھہ / دن وچ سو سو واری تازہ کر دی / سب دی گولی، سب توں
 ڈردی / ناں ایہ جیندی ناں ایہ مردی / خاں دا پُتر بیٹھک دے وچ / ہا سے
 بھانے بانہہ پھڑ لیندا / اینویں ہسدا اینویں کھیندا / کیہ دساں اوہ کیہ کیہ
 کہندا / اڈھی راتیں چھوٹی بی بی کہندی / اُٹھ تیکے ول چلیئے / جے کمی نے
 پنڈ وچ رہنا / فیر ایہ سب کجھ کرنا پینا (4)

گاؤں کی فضا اور اُس کے باسیوں کے دُکھ، مزدور کے روز و شب اور غلامی در غلامی کی لفظی تصویریں کتنی جاندار ہیں۔ ظلم و استحصالی جنسی بھی ہے اور جسمانی بھی۔ اپنی خواہشات کی تکمیل کے لیے انسانوں کو بے جان چیزوں کی طرح استعمال کرنے کا رجحان دیہاتی فضا میں رچا بسا ہے۔ جالب نے حال، ماضی اور مستقبل کو اس نظم میں بیان کیا ہے۔ یہاں احساس درد میں بدل گیا ہے اور اثر آفرینی اپنی حدوں کو چھو رہی ہے جالب کے بارے میں سعیدہ گزدر لکھتی ہیں:

”جالب نے تو شاعری کو اپنا ہتھیار بنایا ہے۔ ظلم اور جبر کے خلاف، غلامی اور بے بسی کے خلاف، جہالت اور تنگ نظری کے خلاف، ایک مسلسل جہاد..... کیا حال سے بڑھ کر کوئی لمحہ اہمیت رکھتا ہے؟ جو اپنے حالات اور گرد و پیش سے متاثر ہونے، اسے سمجھنے اور اس پر سوچنے کی صلاحیت نہیں رکھتے وہ فنکار تو کیا انسان بھی نہیں ہیں فقط مٹی کے مادھو ہیں۔“ (5)

منو بھائی اُردو میں کالم نویسی کے حوالے سے شہرت رکھتے ہیں۔ انہوں نے پنجابی میں

لکھا، پابند نظمیں لکھیں اور آزاد نظم کا تجربہ بھی کیا مگر کہیں بھی اسلوب و بیان کو ماند نہیں پڑنے دیا۔ مقصد صاف اور واضح، سیدھے سادھے لفظوں میں گویا نگینے جڑے ہیں۔ اپنے ارد گرد چاروں طرف استحصال، غریبوں کی بے بسی اور بے کسی، طاقتور کی طاقت کا بے دریغ استعمال غریبوں کے گرد زندگی کا گھیرا تنگ کر دیتا ہے۔ منو بھائی نے پنجابی میں جس طرح مسائل کو سمویا ہے اُس سے فنکار کا ہنر اور لفظوں کی اہمیت خود بخود چمکتی ہے، بولتی ہے اور سوچ کے نئے در کھولتی ہے کہ پنجابی زبان میں ہر قسم کے مضمون کو سمویا لینے کی طاقت ہے اور یہی زندہ زبان کی قوت ہے۔ صوفیانہ موضوعات سے روزمرہ زندگی کے مسائل تک پنجابی میں بخوبی ادا کیے جاسکتے ہیں اُس کا ایک ثبوت منو بھائی کی کتاب ”اے قیامت نہیں آئی“ میں واضح جھلکتا ہے۔ انگریزی الفاظ کا پنجابی زبان کی روایت اور مجموعہ الفاظ کا حصہ بننا ارتقاء کا حصہ ہے کہ زبان اپنے ماحول سے اثر قبول کرتی ہے۔ منو بھائی نے روزمرہ کی زبان میں اپنی نظم ”احتساب دے چیف کمشنر صاحب بہادر! میں قومی اور ملی زندگی اور استحصال، غریب کی خواہشات کو جس طرح پرویا ہے اُس کی مثال دیکھیں:

احتساب دے چیف کمشنر صاحب بہادر! / چوراں، ڈاکواں، قاتلاں کولوں، /
 چوراں، ڈاکواں، قاتلاں بارے کیہ چچھدے او / اہی تہانوں کیہ دن گے،
 کیوں دن گے / اوکھاسپ توں منکا منگناں / شیر دے منہ چوں بوٹی
 کھوہتی / الاں کولوں ماس نہیں ملدا / ہونی نہیں ہوندی ان ہونی / چوراں،
 ڈاکواں قاتلاں کولوں / منگیاں کدی ثبوت نہیں لبھدے (6)

ڈاکٹر وزیر آغا کا نام ادبی دنیا میں بلند مقام کا حامل ہے۔ انہوں نے اردو شاعری، نثر اور تنقید میں اپنے فن کی جوت جگائی ہے اور بڑا نام کمایا ہے۔ مگر ماں بولی کی محبت اور پنجابی سے انسیت نے انہیں پنجابی نظم کی طرف مائل کیا۔ اردو میں جاپانی صنف ”ہائیکو“ کو متعارف کروانے کا سہرا بھی وزیر آغا کے سر ہے مگر پنجابی میں جب قلم اٹھایا تو خالصتاً پنجابی محاورے، دیہاتی فضا، وہاں کا رہن سہن اس طرح نئی نظم کی ہیئت میں سمویا کہ حرفوں سے بنائی اشکال اپنے فکر و فن کو لو دینے لگتی ہیں۔ انہوں نے دھرتی ماں سے رشتہ نہیں توڑا۔ تشبیہات و استعارات بھی پنجابی کے ہیں اور ساری فضا فصلوں، ہلوں، پھولوں اور آنسوؤں سے سچی نظر آتی ہے۔ گہرا فلسفہ آسان مگر کم الفاظ میں بیان کرنے کا ہنر وزیر آغا جانتے ہیں۔ صنعت تضاد اور تمثیل میں بیان اُن کا خاص

وصف ہے۔ ذرا یہ نظم دیکھیں:

پھل تے پتھر/ پتھر عمریں سبھ توں وڈا/ کس کم آئیاں عمریں/ پھل دے ساہ
نیں سبھ توں تھوڑے/ تاں دی پھل دی خوشبو کھلے/ کھلن پھلاں دیاں
خبریں (7)

تمثیل کی ایک مثال اُن کی یہ نظم دیکھیں:

پراہیہ گل تینوں کون دسے/ بھی چھج نے جیہڑے ماڑے تارے/ روڑے جان
کے سٹ دتے سن/ اوہ کس پاسے جا لگے سن/ میں دسنا ہاں/ اوہ تارے/ کجھ
ریتاں اُتے ڈلھ گئے سن/ کجھ کنڈیاں دے وچ پھس گئے سن/ کجھ پیراں
پٹھاں پھس گئے سن (8)

جدید اردو شاعروں میں ڈاکٹر لیتیق بابری کا نام نئی نظم کے حوالے سے نمایاں ہے۔
انہوں نے اپنے دور کی سیاسی افراتفری، جبر و استحصال اور انسانی تنہائی کو نظموں میں سمویا ہے۔ اُن
کی پنجابی نظم ”گھلو گھوڑے“ اُن کی شاعری کی ایچ کا پتہ دیتی ہے۔ اُن کی سوچ پختہ اور زبان
خالص پنجابی ہے۔ آزاد نظم میں شاعری، سادہ الفاظ مگر دل کی گہرائیوں کو چھو کر ذہن کے پردے
پر ایک سوال چھوڑتی ہے کہ کیا ہمارے حالات کبھی بدلیں گے یا غریب مجبور اور بے کس ہی رہیں
گے۔ اُن کی نظم ”بے“، کتنا گہرا طنز ہے ہمارے سیاسی نظام پر۔ ملاحظہ کریں:

در باراں وچ/ سانجھی/ کیتیاں نے/ چان دی/ سرداری (9)

بے کا استعارہ کتنا جاندار اور واضح ہے۔ لیتیق بابری کی شاعری میں ٹھیٹ دیہاتی فضا
نظر آتی ہے۔ فکر اور سوچ کا انداز منفرد ہے مگر انہوں نے الفاظ دوسری زبانوں سے مستعار نہیں
لیے کہ پنجابی کا دامن وسیع ہے۔ ہر جذبے کے اظہار کے لیے الفاظ مل جاتے ہیں بلکہ بولتے ہیں،
صرف استعمال کا سلیقہ ہونا چاہیے اور یہ سلیقہ لیتیق بابری کے ہاں پوری نفاست اور نزاکت کے
ساتھ نظر آتا ہے۔ انہوں نے کہیں جانوروں کی مناسبت سے نظم کا عنوان دیا ہے۔ گاؤں کی مانوس
فضا کے ساتھ موجودہ زمانے کے مسائل کو مربوط کر کے سادہ ترین الفاظ میں اپنا مافی الضمیر ادا کرنا
اُن کا فن ہے۔ نظم ”ٹیڑی“ کے یہ اشعار دیکھیں:

بیار رات دے ساحل اُتے/ غریباں دے اُجاڑ چہرے/ دکھاں دے ہار

پروندے / اپنی ہستی آپ مٹاؤں / ستے پانی / نین نہ کھولن / تڑف کے ڈنگ

ڈیرے اُتے / کنگال ٹیڑی / کملائی رات دی رانی (10)

تہائی آج کے انسان کا سب سے بڑا روگ ہے۔ صنعتی ترقی نے انسانوں کو بھی مشین کا پرزہ بنا دیا ہے۔ فاصلے کم ہو گئے ہیں مگر دوریاں بڑھ گئی ہیں۔ لیتق بابر نے اس تہائی کو اپنی نظم میں اس طرح سمویا ہے:

تھکیاں نظراں / بلی ڈھونڈن / انساناں وچ انسان نہ لیٹھے / قدم قدم تے / پلا
پکڑن / تہائی دے / انجان پر چھانویں (11)

جدید شاعری کے حوالے سے انیس ناگی کا نام معتبر ہے انیس ناگی 1960ء کی شعری تحریک کے بانی شعرا میں سے ہیں۔ انہوں نے شاعری اور نثر میں جدید علامتی انداز متعارف کروایا۔ نثر میں اُن کا ناول ”دیوار کے پیچھے“ ایک نئے انداز کا حامل ہے۔ یہ نفسیاتی ناول ہے جبکہ جدید نظم میں اُن کے دو مجموعے ”زرد آسمان“ اور ”نوئے“ نئے طرز احساس اور طرزِ بیاں کی نمائندگی کرتے ہیں۔ اپنی کتاب ”زرد آسمان“ کے دیباچے میں لکھتے ہیں:

”میں شاعری کو اپنے ماحول اور اپنی شخصی تاریخ سے ہرگز جدا نہیں سمجھتا ہوں۔ میری شخصی تاریخ میں میرا تاریخی ماضی اور میرے طبقہ کے رجحانات برابر کے شامل ہیں۔ اس طرح شاعری ارتفاعِ ذات کے دائرے سے نکل کر ایک عظیم ترفیضیت کا حصہ بن جاتی ہے۔“ (12)

انیس ناگی نے پنجابی میں بھی اپنی سوچ کو اظہار کا راہ دیا ہے۔ نئی علامات، سادہ الفاظ مگر جذبے کی تاثیر اور سوچ کی لہر رواں ہے۔ اُن کی نظم ”شہر لہور“ میں احساس کی گہرائی اور تہائی کا الم ناک احساس ساری نظم میں پوری شدت سے اُجاگر ہے:

دُنیا دے اس شہر وچ / سب کچھ سنگھیا / سب کچھ پھکیا / سب تھاں متھا بھدیا
/ کچھ نہ لبھیا ہور / رووے شہر لہور / کتھے جاییے؟ / کیہڑی ٹھنڈی چھاں نول اپنا
حال سناییے / کس دے سینے / کس دے غم دی مالا لاییے / سب پاسے ویناں
دازور / رووے شہر لہور (13)

اس نظم میں انہوں نے ذاتی محسوسات کو آفاقی رنگ دے کر شہر کے باسیوں کی ترجمانی کی ہے کہ وہ شہر جہاں زندگی اپنی پوری جولانیوں کے ساتھ رقص فرماتھی اب وہ فرد کی تنہائی کا شکار ہے۔ ہر کوئی اپنے اپنے حالات کے جبر کا شکار ہے اور ایک دوسرے کی نغمگساری کی فرصت کسی کے پاس نہیں۔ تنہائی کا زہر شہر کی رونقوں کی رگوں میں اتر کر اپنا اثر دکھا رہا ہے۔ دیکھنے میں بازار بھرے پڑے ہیں، ہر جگہ لوگوں کی کثرت ہے مگر ہر فرد تنہا ہے اور یہی اس دور کا المیہ ہے جس کو شاعر نے الفاظ کے جامے میں ہم تک پہنچانے کی کوشش کی ہے۔

غرض یہ کہ جدید اردو شعرا نے جہاں انسان کی بے بسی تنہائی اور بے کسی کو موضوع بنایا ہے وہیں انہوں نے زبان و بیاں کے ساتھ ساتھ نئے مطالب نئی علامت کا استعمال بھی کیا ہے۔ غم جاناں کو غم دوراں میں ڈھالنے کے ساتھ ساتھ اپنی مادری زبان سے بھی ناٹھ نہیں توڑا اور جہاں پنجابی میں جدید اسالیب کو رواج دیا ہے وہاں پنجابی کی لفظیات میں بھی اضافہ کر کے پنجابی کے وسیع دامن میں بھی نئے موتیوں کا اضافہ کیا ہے۔ یوں جدید پنجابی شاعری جدید دور میں جہاں نمایاں شاعروں کے نئے انداز سے متعارف ہوئی ہے وہاں سوچ اور انداز میں اردو اور پنجابی ایک دوسرے کے زیادہ قریب بھی آگئی ہیں اور دونوں کے مزاج میں مزید ہم آہنگی پیدا ہوئی ہے۔ یہاں ایک اور پہلو بھی نمایاں ہے کہ جب ہمیں دوسری زبانوں میں تنگی داماں کا احساس ہوتا ہے تو بے اختیار مادری زبان میں جذبہ راہ بناتا ہے اور پنجابی زبان کی وسعت داماں کا احساس بھی ہوتا ہے۔ پنجابی زبان کی خوش قسمتی ہے کہ جدید شعرا نے اپنی زباں کا قرض اپنے خون جگر سے ادا کیا ہے اور اس کا سر فخر سے بلند کیا ہے کہ جہاں اس میں تصوف کی روایت پوری آب و تاب سے جلوہ گر ہے وہیں یہ جدید دور کے تقاضوں کو پورا کرنے میں بھی دنیا کی کسی زبان سے کم تر نہیں ہے۔ پنجابی زبان دوسری زبانوں کے الفاظ کو اس طرح اپنے دامن میں سموتی ہے کہ یہ الفاظ اُس کا حصہ بن جاتے ہیں اور کہیں بھی اجنبیت کا احساس نہیں ہوتا۔ نئے موضوعات، نئی تراکیب، نئے اسلوب پنجابی میں ڈھلتے ہیں تو اس کو جدید رنگ و آہنگ عطا کرتے ہیں۔ یوں پنجابی نہ صرف اردو بلکہ دنیا کی کسی بھی زبان کے تقابل اپنی اہمیت کو منوالیتی ہے۔

حوالہ جات

- 1- سہیل احمد خاں، ڈاکٹر: مجموعہ سہیل احمد خاں؛ سنگ میل پبلی کیشنز: لاہور، 2009ء ص 12
- 2- عبدالحق کھامی: ”نئی شاعری، نئے آفاق“ (مضمون)، مشمولہ: نئی شاعری؛ مرتبہ: افتخار جالب، نئی مطبوعات لاہور، جنوری 1966ء ص 151
- 3- فیض احمد فیض: نسخہ ہائے وفا؛ مکتبہ کارواں لاہور، س ن، ص 662
- 4- حبیب جالب: (نظم)، مشمولہ: سجرے پھل؛ ترتیب۔ انیس ناگی، پنجابی مجلس لاہور، 1959ء ص 59
- 5- حبیب جالب: حرف حق؛ مکتبہ دانیال کراچی، طبع دوم 1984ء ص 12
- 6- منو بھائی: اے قیامت نہیں آئی؛ سنگ میل پبلی کیشنز: لاہور، 2003ء ص 66-67
- 7- وزیر آغا، ڈاکٹر: چھج تاریاں دا؛ پنجابی پبلی کیشنز: لاہور، 2000ء ص 39
- 8- ایضاً ص 27-28
- 9- لیتق بابری: گھگھوڑے؛ مجلس شاہ حسین لاہور، 1971ء ص 71
- 10- ایضاً ص 37
- 11- ایضاً ص 30
- 12- انیس ناگی: زرد آسمان؛ مکتبہ جمالیات لاہور، 1985ء ص 303
- 13- انیس ناگی: سجرے پھل؛ پنجابی مجلس لاہور، ص 123